

PETAR KORUNIĆ

Prilog poznavanju jugoslavenske ideje u hrvatskoj politici 1868–1874.

Ideja o jugoslavenskoj državnoj zajednici u hrvatskoj politici, od 1848. do konačnog učvršćenja dualizma 1873, najuže je povezana s koncepcijom federalizma. Hrvatski narodnjaci su već 1848. u svoj politički program unijeli misao o federativnom uređenju Habsburške Monarhije. Polazeći od politike federalizma, osnovane na jezično-nacionalnom principu, Hrvatski sabor za revolucije 1848. u svom zakonskom članku XI nije prihvatio ugarske zakone ni priznao ugarsko ministarstvo.¹ Time je Sabor odlučno istupio protiv dualizma koji bi se temeljio na ugarskim zakonima od 1848. godine. Hrvatski narodnjaci su, naprotiv, smatrali da po Pragmatičkoj sankciji sve zemlje u Habsburškoj Monarhiji čine jednu nerazdruživu cjelinu. Zato je u pogledu jedinstva države, Hrvatski sabor držao da u zajedničke poslove svih zemalja ulaze samo vanjski, trgovački, ratni i finansijski, te je odlučio da Hrvatska — kao »od uvijek slobodna i od Ugarske nezavisna« država — zadržava samostalnost u svim ostalim poslovima.²

Pa ipak, pod utjecajem pomirbenog držanja austrijske vlade, Hrvatski je sabor na početku srpnja 1848. ponovo pokušao uspostaviti prekinuti državnopravni odnos s Ugarskom.³ Hrvatski je sabor pod predsjedništvom M. Lentulaja imenovao »veliki odbor« od 57 članova, koji je imao zadaću da izradi »osnovu« o rješenju državnopravnih odnosa prema Ugarskoj i Austriji: zak. čl. XI govori o osnovi »odnošenja« prema Ugarskoj i Austriji, a zak. čl. XX o »pogodbama s Ugarskom«, prema kojima je, nasuprot »sadašnjem dualizmu vlada«, zastupao načelo o jedinstvu Monarhije. Prema tome, iz tih članaka, kao i iz »nagodbenih točaka« na temelju kojih su pokušali riješiti »razmirice« s Ugarskom,⁴ jasno proizlazi da je Trojedna kraljevina 1848. bila ponovo voljna da stupi s Ugarskom u novi državnopravni savez. Međutim, Hrvatski sabor se i tom prilikom izjasnio protiv ugarskih zakona po kojima bi se Habsburška Monarhija dijelila u dvije polovice i koji bi ukinuli cjelokupnost, samostalnost i samoupravu Trojedne kraljevine.

Naravno, nagodba s Ugarskom nije uspjela,⁵ a hrvatski narodnjaci su od tada dosljedno zastupali ideju o federativnom uređenju Habsburške

¹ I. Kukuljević, *Iura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, 1862, 324.

² Isto.

³ J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848–49*, Zagreb 1979, 180–181.

⁴ St. Pejaković, *Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationalen Bewegung vom Jahre 1848*, Wien 1861, 115–125.

⁵ Usp. J. Šidak, *Studije . . .*, n. dj., 181.

Monarhije.⁶ Međutim, uvođenjem centralizma nakon sloma revolucije, ostalo je sve do 1860. neriješeno državnopravno pitanje prema Austriji i Ugarskoj. »Listopadska diploma« (od 20. listopada 1860) je, uza sav svoj u osnovi federalistički program, ponovo otvorila taj problem. Uz to je u kraljevu »ručnom pismu«, koje je poslao banu, naloženo da se izvrše pripreme za »hrvatsko-slavonsko zastupstvo« koje treba da izrazi »želje i misli« Hrvatske i Slavonije o »pitanju odnošaja ovih zemalja naprama kraljevini Ugarskoj, što se ostavlja viećanju i porazumljivijem hrvatsko-slavonskoga zastupstva i sabora ugarskoga«. Tako je, dakle, nakon 12 godina Hrvatski sabor ponovo imao da rješava pitanje državnopravnih odnosa između Trojednice i Ugarske.

Hrvatski sabor je počeo zasjedati 15. travnja 1861. Ali, u pogledu ideje o jugoslavenskoj zajednici postojala je golema razlika između zasjedanja i političkog položaja Hrvatskog sabora za revolucije 1848. i 1861. God. 1848. Hrvati su se nadali ne samo teritorijalnom ujedinjenju hrvatskih zemalja nego su uz to u Hrvatskom saboru, polazeći od politike federalizma, izrazili želju da stupe sa Slovencima i vojvođanskim Srbima u užu državnopravnu zajednicu.⁷ Godine 1861. Hrvati su bili svjesni, kako se o tome izrazio F. Rački,⁸ da su se sve »ove liepe nade« utopile u moru apsolutizma i germanizacije, zbog čega su bili primorani da ponovo traže savez s Ugarskom, od koje su se nadali da im prijete manja opasnost, i da će u savezu s njom prije riješiti hrvatsko pitanje i ostvariti ideju federalizma. Sve te »liepe nade« također se nisu ostvarile. Štoviše, »Veljački patent« od 1861. tu je situaciju još više pogoršao. Naime, Hrvatski sabor je, s jedne strane, trebalo da prihvati »Veljački patent«, a s druge da uspostavi državnopravni savez s Ugarskom. Razumije se, jedno s drugim nije se moglo složiti: Hrvati su mogli prihvatiti »Veljački patent« — *kraljev patent* od 26. veljače 1861, koji je, nasuprot »Listopadskoj diplomu« i njezinoj federalističkoj osnovi, proistekao iz centralističkog programa ministra A. Schmerlinga — i time se »pridružiti« austrijskim nasljednim pokrajinama, koje su bile dio Njemačkog saveza, ili odbiti taj »patent« i stupiti u dogovor s Ugarskom. Hrvatski sabor je krenuo drugim putem i pokušao nastaviti svoj rad na rješavanju državnopravnih odnosa s Ugarskom koje je prekinuo 1848. Budući da nije prihvatio »Veljački patent«, Hrvatski sabor je bio raspušten.⁹ Time je ponovo bilo odgođeno rješavanje državnopravnog pitanja. Uz to, hrvatski su narodnjaci postali svjesni da se s Ugarskom ne mogu sporazumjeti i, nakon 1861, mnogi su napustili ideju o tješnjem povezivanju s Ugarskom.

Svojim »otpisom« od 2. studenog 1865. kralj je Hrvatskom saboru predložio da prihvati »Listopadsku diplomu« i »Veljački patent«, te pozvao Sabor da u sporazumu s Ugarskim saborom riješi pitanje državnoprav-

⁶ Usp. P. Korunić, Jugoslavenska ideja u politici Hrvata i Slovenaca 1848–49, Radovi, 14, Instituta za hrvatsku povijest (u tisku).

⁷ I. Kukuljević, Iura regni..., n. dj., 324; usp. P. Korunić, Jugoslavenska ideja..., n. dj.

⁸ Pozor, 255, 19. rujna 1866, 1001–1002.

⁹ O njegovu radu i djelatnosti vidi: J. Šidak, M. Gross, I. Karaman i D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860–1914, Zagreb 1968, 19–25.

nog odnosa Hrvatske i Ugarske. U Hrvatskom saboru, koji je bio sazvan 17. srpnja 1865. a zatim tri puta odgađan, pojavile su dvije hrvatske političke stranke koje su zastupale dva različita gledišta o rješenju državnopravnih pitanja. Narodno-samostalna stranka, koja je svoj program izlagala u listu *Domobran* i zatim u *Svietu*,¹⁰ polazila je od odluka Hrvatskog sabora stvorenih za revolucije 1848. godine — od zahtjeva za teritorijalnim ujedinjenjem hrvatskih zemalja i sjedinjenjem Hrvata, Slovenaca i vojvodanskih Srba u jednu od državnih jedinica unutar federalistički uređene Habsburške Monarhije.¹¹ U svom programu, koji je usvojila 19. studenog 1865. godine,¹² zahtijevala je »obranjenje jedinstvenoga i velevlastnoga položaja ukupne monarhije«. Ta stranka je u svom programu zatražila zajedničke poslove i zajedničku »odgovornu vladu« za čitavu Monarhiju, zahtijevajući da Trojedna kraljevina stupi u realnu »uniju« s Austrijom a ne s Ugarskom. Zastupajući dosljedno politiku federalizma, smatrala je da Hrvatska treba da se nagodi s Austrijom prije no što to učini Ugarska.¹³

Narodno-liberalna stranka je, polazeći od hrvatskog državnog prava, zahtijevala da se najprije riješi pitanje teritorijalne i državne cjelokupnosti Trojedne kraljevine, a tek zatim da se riješi državnopravno pitanje odnosa između Trojednice i Ugarske. Rješenje tog pitanja uvjetovala je zahtjevom da zajedno s Ugarskom raspravi također državnopravno pitanje prema Austriji. »Adresa« odborske većine, za koju je glasala većina članova objiju stranaka, glasila je da rješenje odnosa prema Ugarskoj ovisi o rješenju državnopravnih odnosa u Monarhiji uopće, uvjetujući pregovore s Ugarskom time da Ugarski sabor prihvati čl. 42. Hrvatskog sabora od 1861. godine.¹⁴ Pregovori s Ugarskom, koji su trajali od 16. travnja do 16. lipnja 1866, nisu uspjeli, jer Mađari — koji su zastupali gledište da 1848. između Ugarske i Hrvatske nije pravno prekinuta državna veza i da za vrijeme hrvatsko-ugarskih pregovora ne treba raspravljati o zajedničkim poslovima čitave Monarhije — nisu namjeravali da Hrvatskoj priznaju punu nezavisnost i teritorijalnu cjelokupnost.

Mogli bismo, dakle, zaključiti da su hrvatski narodnjaci i dalje dosljedno odbacivali ugarske zakone od 1848. i dualističko državno uređenje, koje je u Hrvatskom saboru 1866. zagovarao M. Polit-Desančić,¹⁵ a prema kojima bi se Habsburška Monarhija dijelila u dvije polovice. Naravno, nisu to slučajno radili. Dualističko državno uređenje onemogućilo je ne samo teritorijalno ujedinjenje hrvatskih pokrajina nego i osnivanje jugoslavenske političke i državne zajednice: sjedinjenje Hrvata, Slovenaca i

¹⁰ Usp. P. Korunić, Južnoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866–1868.

¹¹ *Domobran*, 253, 4. studenog 1865, 1–2.

¹² Program Narodno-samostalne stranke, ostavština I. Mažuranića, Nacionalna i sveučilišna biblioteka u Zagrebu, R 5849, Razni politički spisi, br. 13 (dalje NSB u Zagrebu).

¹³ F. Šišić, Jugoslovenska misao, Beograd 1937, 169.

¹⁴ Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865/67, Zagreb 1867, 424–449.

¹⁵ Isto, 437.

vojvodanskih Srba. Zato su hrvatski narodnjaci, nasuprot dualizmu, u svoj nacionalni i politički program dosljedno unosili ideju o federativnom uređenju Monarhije.

Nakon iskustva od 1849. do 1860. hrvatski su narodnjaci smatrali da će u sporazumu s Peštom prije ostvariti ideju federalizma. Polazeći od odluka Hrvatskog sabora stvorenih za revolucije 1848, zak. čl. XI t. 7, te zak. čl. XLII Hrvatskog sabora od 1861, to je gledište najjasnije izrazio M. Mrazović u programu Narodno-liberalne stranke 1865. godine:¹⁶ »Mi [*Narodno-liberalna stranka; P. K.*] smo ovdje za federaciju kao i vi [*Narodno-samostalna stranka; P. K.*]; ali upravo radi toga mislimo da nam valja za sada se s onimi držati, kojih je politička težnja najrodnija našoj i koji će napokon rađe federaciju nego centralizam ogrliti, a to su Mađari, jer nije izgleda, da će se njihove dualističke težnje ikada izpuniti moći, pak im tada neima druge, nego prije ili poslje uz federaciju se prisloniti, gdje će naći Čehe, Poljake i nas [Hrvate; *P. K.*]. Naš je savez s Mađari za sada uprt u zaključak sabora 1861. i podijelenu mu sankciju [čl. XLII]. [...] Mi [*Narodno-liberalna stranka; P. K.*] smo za federaciju, kao za daljnu svrhu, a želimo se poslužiti uniom [s Ugarskom; *P. K.*] kao sredstvom, i to, samo za sadašnje vrijeme prelaza, unijom u formi federacije. [...].«

U načelu isto političko stajalište zastupali su u svom opozicionom »Programu hrvatski narodnjaci i savezovni (federalistički) naprednjaci u Trojednoj kraljevini dalmatinsko-hrvatsko-slavonskoj«, koji su sastavili nakon što je Hrvatski sabor 1861. bio raspušten.¹⁷ Smatrajući da se »genetička narodnost sama po sebi bez političke i građanske slobode državljana« neće moći osigurati i dalje slobodno razvijati, hrvatski su narodnjaci i »federalistički naprednjaci« — polazeći od saborskog zak. čl. XLII od 1861. godine — odlučno zastupali politiku federalizma, te odbacili »Veljački patent« i ugarske zakone od 1848, dakle: centralizam i dualizam. U svom političkom programu oni su izjavili da će poglavito težiti da se postigne »cielokupnost hrvatske države«. U duhu njihove federalističke koncepcije, prema kojoj bi najprije stupila u federalni savez »istočna« a zatim »zapadna« polovica Habsburške Monarhije i tek se zatim ujedinila u jedinstvenu federalnu državu, smatrali su da Trojedna kraljevina treba da stupi u federalnu zajednicu s Ugarskom i Erdeljom.¹⁸ Od 1848. dalje hrvatski narodnjaci su, dakle, u svoj nacionalni i politički program, nasuprot dualizmu i centralizmu, unosili ideju, kako su se sami izrazili, o »federativnom pluralizmu«. ¹⁹ Bila je to koncepcija o federa-

¹⁶ Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU XV 46 B. U konceptu pisma, namijenjenog M. Horvatu, Mrazović je — nasuprot programu Narodno-samostalne stranke — pred izbore 1865. izložio politički program Narodno-liberalne stranke.

¹⁷ Ostavština D. Kušlana, NSB u Zagrebu, R 5869, Politički spisi, br. 12.

¹⁸ Isto.

¹⁹ U »Nacrtu programa Narodno-liberalne stranke« iz 1865, ostavština D. Kušlana, NSB u Zagrebu, R 5869, Politički spisi, br. 13: »Preustrojenje korjenito Carcvine austrijske kao uvjet njezinog veldržavnog obstanka i daljeg razvitka izključuje i njemački centralizam i mađarski dualizam. Samo zdravo shvaćen federativni pluralizam može odgovarati interesom vladajuće dynastije i težnjam pojedinih kraljevina i zemaljah. — Ali ovaj pluralizam nesmije se raztvoriti u državne atome nekadašnjih Bacho-

tivnom uređenju Habsburške Monarhije, prema kojoj bi se ona kao jedinstvena država sastojala iz više federalnih državnih jedinica. U pojedinim federalnim jedinicama sjedinili bi se u »subfederalne« saveze pojedini narodi, koje veže ista narodnost, jezik, ekonomski i privredni interesi; na primjer: u jugoslavensku političku i državnu jedinicu sjedinili bi se Hrvati, Slovenci i vojvodanski Srbi.

Načelo o federativnom uređenju Monarhije u hrvatskoj je politici, kako smo spomenuli, najtješnje povezano ne samo s rješavanjem hrvatskog pitanja nego i s idejom o jugoslavenskoj političkoj i državnoj zajednici. Međutim, ideja federalizma osnivala se na načelu prirodnog i narodnog prava (»narodni federalizam«), te na principu historijskog prava (»historijski federalizam«). Od 1848. do 1850. kad je apsolutizam počeo postepeno ukidati sve tekovine revolucije,²⁰ hrvatski su narodnjaci — u duhu češkog austroslavizma i nakon prekida svih odnosa s mađarskom vladom u travnju 1848. godine — prihvatili kao svoju politiku načelo o »narodnom federalizmu«. U skladu s tim, Hrvatski je sabor na početku lipnja 1848. u svom zakonskom članku XI izrazio misao o uređenju Monarhije u jedinstvenu federalnu zajednicu ravnopravnih naroda, osnovanu ne na historijskom već na narodnom i jezično-nacionalnom principu.²¹ Isto gledište zastupao je Sabor u »Manifestu naroda hrvatsko-slavonskoga«, kojim se na sredini srpnja 1848. obratio evropskoj javnosti. U njemu je polazio od prirodnog i narodnog prava i izrazio želju »da svi austrijski narodi, opredielivši se po jeziku, slobodni i među sobom posve jednaki budu«, jer je to »načelo jedini jamac mira u Austriji«. ²² Ideja o »narodnom federalizmu« u hrvatskoj je politici u načelu potpuno rješavala ne samo hrvatsko pitanje nego također omogućivala osnivanje jugoslavenske političke i državne zajednice. Taj zahtjev državnopravne prirode — donesen na temelju želja Slovenaca i vojvodanskih Srba — Hrvatski je sabor izrazio riječima zak. čl. XI t. 6: »Da se Kraljevina Dalmatinska kao cjeloviti dio sa trojednom kraljevinom sjedini, a ostale jugoslavenske pokrajine monarkije austrijske, kao što je novoustrojena vojvodina Srbska, zatim dolnja Štajerska, Koruška, Kranjska, Istrija i Gorica da se u bližnji savez s onimi kraljevinama metnu.«²³ Napokon je Sabor još jednom prije svoje odgode izrazio tu misao u spomenutom »Manifestu naroda hrvatsko-slavonskoga«. ²⁴

Ideju o uređenju Habsburške Monarhije na načelu »narodnog federalizma«, koja je kao i u drugoj polovici 1866. godine²⁵ za tadašnji zakonski poredak značila potpuni prevrat, zajedno sa zahtjevom za osnivanje ju-

vih krunovina, već bi [se; P. K.] morao na temelju političko-historičkom sastojati iz povećih državnih hrpah, sastavljenih prema njihovom geografičkom položaju, prema duševnim i materialnim potrebama i prema zahtjevom ideje narodnosti političke i genetičke.«

²⁰ Usp. J. Šidak, Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848–49, n. dj.

²¹ I. Kukuljević, *Iura regni* . . . , II, n. dj., 324.

²² J. Šidak, *Historijska čitanka za hrvatsku povijest*, I, Zagreb 1952, 199.

²³ I. Kukuljević, *Iura regni* . . . , II, n. dj., 324.

²⁴ Isto, 352.

²⁵ P. Korunić, *Južnoslavenska ideja* . . . , n. dj.

goslavenske državne zajednice — koji je u zakonskom članku Hrvatskog sabora dobio prvi put državnopravno značenje — hrvatski narodnjaci su od 1848. do 1850. i, nakon poraza austrijske vojske kod Kraljičina Gradca 1866, u drugoj polovici 1866. dosljedno zastupali u svom nacionalnom i političkom programu.²⁶

Pa ipak, pod utjecajem pomirbene akcije dvora, hrvatski narodnjaci su, kako smo istakli, umjesto sklapanja užeg saveza s Austrijom, u Hrvatskom saboru na početku srpnja 1848. morali raspravljati o izmirenju s Ugarskom. Naravno, gledište o savezu s Ugarskom nije se moglo uskladiti s politikom »narodnog federalizma«. Sabor je, doduše, uskoro zatim u svom zak. čl. XX utvrdio »pogodbe s Ugarskom«, prema kojima je i dalje zastupao načelo o jedinstvu Monarhije,²⁷ a u prijedlogu odbora za uvjete izmirenja s Ugarskom naglasio da će, ukoliko ne uspije nagodba, hrvatska politika ponovo ustrajati kod svojih prijašnjih saborskih odluka. Ali, uza sve to što nagodba s Ugarskom nije uspjela, i hrvatski su se narodnjaci ponovo vratili ranijoj politici, ta je promjena u hrvatskoj politici bila, mada privremeno, odustajanje od ideje o »narodnom federalizmu« i prihvaćanje neke vrste »historijskog federalizma«.

Stupanjem Trojedne kraljevine u užu savez s Ugarskom, prema načelu »historijskog federalizma«, složenijim bi postalo pitanje osnivanja jugoslavenske političke i državne zajednice, koje se ideje nakon spomenute odluke Hrvatskog sabora (zak. čl. XI t. 6) hrvatski narodnjaci više nisu odrekli. Jer zahtjev za državnopravnim sjedinjenjem svih »jugoslavenskih pokrajina monarhije austrijske« — kako je bio izražen na temelju načela »narodnog federalizma« u saborskom čl. XI — u prijedlogu pacifikacije s Ugarskom bio je zapravo ograničen — što je, s obzirom na državnopravni položaj Slovenaca, bilo jedino moguće — na političko sjedinjenje Trojednice i Vojvodine, dok se slovenskim pokrajinama ostavila poblizje neodređena mogućnost da im se pridruže, ali se moralo naglasiti da se tada ne dira u »integritet austrijskog državnog kompleksa«.²⁸

Prema tome, polazeći od »historijskog federalizma« i uz to ideje o stupanju Trojedne kraljevine u federalnu »uniju« s Ugarskom, hrvatska politika nije mogla riješiti pitanje »pridruženja« Slovenaca jugoslavenskom savezu (sastavljenom od Hrvata i vojvodanskih Srba) unutar »istočne« polovice Habsburške Monarhije, budući da su slovenske pokrajine u državnopravnom pogledu pripadale »zapadnoj«. Uza sve to, hrvatska je politika, za razliku od srpske, u širem okviru ideje o političkom i državnom »jedinstvu svih slavenskih plemena na balkanskom poluotoku« — kako je to, sažimajući politički program Narodne stranke, izrazio M. Mrazović, 30. lipnja 1868, u pismu sinu Lacku²⁹ — od 1848. dalje također dosljedno zastupala misao o političkoj zajednici sa Slovencima.

Problemi o načinu i putu ostvarenja ideje o jugoslavenskoj političkoj i državnoj zajednici, s kojima su se hrvatski narodnjaci suočili za revolu-

²⁶ P. Korunić, *Jugoslavenska ideja...*, n. dj.

²⁷ I. Kukuljević, *Iura regni...*, II, n. dj., 332.

²⁸ S. Pejaković, *Aktenstücke zur Geschichte...*, n. dj., 116.

cije 1848—49, u hrvatskoj su politici ponovo prisutni od kraja Bachova apsolutizma 1860. Potkraj 1860. F. Rački je u programatskom članku »Jugoslavjenstvo« — polazeći od ideje o »duhovnom« narodnom sjedinjenju svih Južnih Slavena stvaranjem jedinstvenog književnog jezika,³⁰ što je u tadašnjim prilikama smatrao jedino mogućim — zahtijevao »*podpunu političku samostalnost i upravnu autonomiju*« Hrvatske i srpske Vojvodine u federalnom savezu s Ugarskom,³¹ dok je suzdržljivo izrazio pobliže neodređenu mogućnost »pridruženja« Slovenaca u jugoslavensku političku zajednicu s Hrvatima i vojvođanskim Srbima.

Pod utjecajem historijskog prava, koje je dominiralo u političkom životu u Habsburškoj Monarhiji od 1860, hrvatski su narodnjaci sve do jeseni 1866. polazili od ideje o federativnom uređenju Monarhije osnovanom ne na jezično-nacionalnom već na principu historijskih zemalja.

Polazeći također od »historijskog federalizma«, D. Kušlan je — zastupajući u načelu isto gledište kao i F. Rački u članku »Jugoslavjenstvo« — u nacrtu programa za izdavanje političkih novina 1861. istakao da bi taj »slobodoumni« list zastupao mišljenje o ujedinjenju Hrvatske i Vojvodine u »slobodni savez« s Ugarskom, kojem bi se s vremenom pridružile slovenske pokrajine i, štoviše, ostali Južni Slaveni izvan Monarhije.³² U »Osnovi za narodni politički list«, Kušlan je dalje razvio spomenute ideje. Kao bitne ciljeve nacionalne politike koju bi zastupao budući list istakao je »cielokupnost hrvatske države« koja bi, na temelju »historijskog federalizma«, stupila u slobodni federalni savez s Ugarskom i Erdeljom. Ta federacija država »istočne« polovice Habsburške Monarhije bila bi povezana sa »zapadnom« polovicom, federacijom država »austrijsko-slavensko-čeških«, zajedničkim poslovima, jednodomnim »narodnim Kongresom« i njemu odgovornim ministarstvima. A taj »dualistički federalizam« bio bi samo »prelaz k oživotvorenju« ideje o uređenju Monarhije na temelju »narodnog federalizma«, koji bi omogućio slobodni nacionalni i politički razvoj i neovisnost »od svake tuđe supremacije budi njemačke budi talijanske ili mađarske« i koji bi, napokon, omogućio stvaranje pojedinih saveznih »narodnih grupa« — na primjer: jugoslavenske političke i državne zajednice sastavljene od Hrvata, Slovenaca i vojvođanskih Srba.³³

³⁰ *Pozor*, 27, 31. listopada 1860, 53: »Želi li Jugoslavjenstvo jednim narodom u duhovnom smislu postati, to bi imalo nastojati, da se sjedini u književnom jeziku. Tko god od Jugoslovena ne želi, da mu narod životari samo, ili u nekih strana propada, lučeci se u susjedne tuđe, mnogo jače živilje, taj ima nastojati, da se ovo jedino spasonosno književno jedinstvo što prije oživotvori.«

³¹ *Pozor*, 29, 3. studenog 1860, 57 »[...] kao saveznici Magjarah, kao kraljevina savezna i jednopravna s Ugarskom, zahtievamo *podpunu političku samostalnost i upravnu autonomiju*, te nećemo da nam itko izvan nas i našega kralja u našoj kući zapovieda. [...] Da se ove naše želje izpune, tada bi mi Jugosloveni u carevini austrijskoj, pod okriljem svoga kralja sastavili i ustrojili kraljevstvo sastojećé iz kraljevinah Hrvatske, Slavonije, Dalmacije s otoci jadranskog mora i srpske Vojvodine. Ovo kraljevstvo bila bi druga pola krune ugarske, sa svojom podpunom autonomiom.«

³² Ostavština D. Kušlana, NSB u Zagrebu, R 5869, Politički spisi, br. 11; »Ideje za novi politički list« Kušlan je sastavio u kolovožu 1861.

³³ Ostavština D. Kušlana, na ist. mj., br. 25; »Osnova« je datirana 25. kolovoza 1861.

Prema tome, samo je politika »narodnog federalizma« mogla riješiti pitanje sjedinjenja svih »jugoslavenskih pokrajina monarkije austrijske«, kako je to odlučio Hrvatski sabor za revolucije 1848. Polazeći od tradicije hrvatske politike za revolucije 1848, Narodno-samostalna stranka je — nakon poraza Austrije u ratu s Pruskom 1866. godine — također zahtijevala federalističko uređenje Monarhije na temelju narodnog prava i sjedinjenje jugoslavenskih naroda u jednu od njenih federalnih jedinica.³⁴ Ta gledišta, koja su joj ionako bila veoma bliska, uskoro je prihvatila i Narodno-liberalna stranka. Prema svjedočanstvu O. Utješenović-Ostrožinskog, sâm M. Mrazović je, 21. lipnja 1866, dakle neposredno nakon prekida pregovora s Mađarima, ocijenio da između političkog programa Narodno-samostalne i Narodno-liberalne stranke nema »nikakve razlike«³⁵ — a to su, dakako, samostalnost i cjelokupnost Trojedne krajevine, politika »narodnog federalizma« i sjedinjenje Hrvata, Slovenaca i vojvodanskih Srba u jugoslavensku političku i državnu zajednicu. Prema svjedočanstva I. Vončina, na početku prosinca 1866. došlo je do sporazuma između obiju stranaka: 6. prosinca pisao je da je većina Narodno-liberalne stranke »poprimila« politički program Narodno-samostalne stranke i u »toj većini su Strossmayer, Rački, Mrazović i ostale vode«.³⁶ Do sporazuma tih dviju hrvatskih stranaka došlo je za vrijeme sastavljanja prijedloga »adrese« koji je izradio saborski odbor sastavljen od članova obiju stranaka. Nakon što je 12. prosinca saborska »adresa« bila sastavljena, Vončina je, 15. prosinca, pisao: »Prekosutra počima debata o adresi, koja sadržaje načela Samostalne stranke, kako smo ih mi lani prihvatili i priobćili u našem programu.«³⁷

Pokušaj Hrvata da »adresom«, 24. prosinca 1866, sklone austrijsku vladu na sporazum bez obzira na Ugarsku nije uspio, jer je politika federalizma ustupila mjesto dualizmu.³⁸ Međutim, hrvatski narodnjaci svoj nacionalni i politički program, koji su do tada osnivali na političkoj kategoriji federalizma, nisu mogli uskladiti s državnim dualizmom. Napokon, nakon sklapanja austro-ugarske nagodbe 1867, dualističko državno uređenje ostavilo je u političkom pogledu sve do svog sloma neriješenim pitanje ujedinjenja hrvatskih pokrajina i, uza sve nastojanje, sjedinjenje u jedinstvenu državnu zajednicu Hrvata, Slovenaca i vojvodanskih Srba, jer su Dalmacija, Istra i slovenske pokrajine ostale u Cislajtaciji, a Hrvatska i Slavonija u Translajtaciji.

³⁴ *Sviet*, 162, 16. listopada 1866, 1–2. Usp. P. Korunić, Južnoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866–1868. n. dj.

³⁵ U pismu I. Mažuraniću, dat. u Beču 21. lipnja 1866: »Danas je bio prije odlaska kod mene opet Mrazović, i dugo smo se razgovorali o svemu. On mi reče na moje optovano urgiranje da nastoji, neka se narodne stranke sasvim sporazumiju: da i on priznaje 'da sada nije razlike nikakve između istih' izvan u malenkostih možebiti u detalju.« Ostavština I. Mažuranića, NSB u Zagrebu, R 5844 b.

³⁶ U pismu svojoj ženi, dat. 6. prosinca 1866, NSB u Zagrebu, R 4370 a.

³⁷ U pismu svojoj ženi, dat. 15. prosinca 1866, NSB u Zagrebu, R 4370 a.

³⁸ Nove podatke o delegaciji Hrvatskog sabora, koja je 24. prosinca 1866. predala kralju adresu, vidi: P. Korunić, Južnoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866–1868, n. dj.

Razumljivo je, dakle, zašto je hrvatska politika ustrajno zahtijevala federalističko uređenje Habsburške Monarhije. U najtješnoj vezi s tim, jugoslavenska ideja — koja je, u svom najširem značenju, u Hrvata historijski uvjetovana — bila je sastavni i neodvojiv dio hrvatske nacionalne politike. Hrvatska i jugoslavenska politika u hrvatskih narodnjaka dijalektički su se prožimale i u spletu povijesnih događaja polagale temelj modernom razvoju hrvatske nacije. Ideja o jugoslavenskom političkom i državnom savezu, koja je u hrvatskih narodnjaka od 1848. dalje bila nadnacionalna i politička kategorija, mogla je, kao integralni dio hrvatske politike, i uz to neposredne političke djelatnosti od 1848. do kraja 1866. biti samo javna. Uza sve to, ideja o jugoslavenskoj političkoj i državnoj zajednici, kao dio jugoslavenske ideje u širem značenju, u hrvatskoj politici ima ovo obilježje: jugoslavenska politika koju su zastupali hrvatski narodnjaci za revolucije 1848–49. te Narodno-samostalna i Narodno-liberalna stranka u drugoj polovici 1866. temeljena je na politici austroslavizma i principu »narodnog federalizma«. Ta jugoslavenska politika u hrvatskih narodnjaka samo je dio šire ideje o sjedinjenju svih Južnih Slavena u državnu zajednicu, koja im je jedina mogla omogućiti slobodni nacionalni i politički razvoj. Međutim, smatrali su da političke i društvene prilike u južnoslavenskih naroda ne dopuštaju drugačiju jugoslavensku politiku osim, u najboljem slučaju, etapnu: stvaranje političke i državne zajednice unutar Habsburške Monarhije na jednoj i okupljanje ostalih Južnih Slavena oko Srbije na drugoj strani. Te dvije jugoslavenske političke i državne skupine, po njihovu gledištu, tek u budućnosti bi se sjedinile u nezavisnu federativnu južnoslavensku državnu zajednicu. Određena politička djelatnost radi osnivanja »jugoslavenske države nezavisne i od Austrije i od Turske«, na koji je prijedlog I. Garašanina, prema svjedočanstvu A. Oreškovića, pristao biskup J. J. Strossmayer, potkraj kolovoza 1866. godine,³⁹ mogla je u Hrvata biti samo tajnom politikom.

Jugoslavenske politike u hrvatskih narodnjaka — *javna* (koja je, osim nastojanja oko »duhovnog« narodnog ujedinjenja svih južnoslavenskih naroda, težila za političkim sjedinjenjem Hrvata, Slovenaca i vojvodanskih Srba u jednu od državnih zajednica unutar federalistički uređene Habsburške Monarhije) i *tajna* (koja je težila osnivanju nezavisne južnoslavenske države) — nisu bile međusobno protivrječne ni isključivale se, i to zato što jugoslavenska politika ne samo u Hrvata nego i u srpske vlade nije bila, niti je mogla biti, drukčija nego etapna. Srpska vlada nije mogla da, težeći oslobođenju Južnih Slavena, vodi istodobno odlučnu politiku protiv Turske i Austrije. Prema tome, polazeći od jugoslavenske ideje u širem značenju — koju je kategoriju hrvatska politika od ilirizma dalje suprotstavljala mađarizaciji, germanizaciji i talijanizaciji — hrvatski narodnjaci su 1866. prihvatili »tajnu« jugoslavensku politiku, ali su — smatrajući s pravom da političke i društvene prilike u Južnih Slavena

³⁹ V. J. Vučković, Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburške Monarhije 1859–1874, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, knj. XXVII, Beograd 1965, 223–224. Vidi o tome nove podatke u: P. Korunić, Južnoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866–1868, n. dj.

ne dopuštaju drugo osim etapne jugoslavenske politike — do kraja nastojali postići sve što je moguće učiniti »javnom« političkom djelatnošću. Uz to, valja istaći da su hrvatski narodnjaci »tajnu« jugoslavensku politiku i u vezi s tim neposrednu političku djelatnost, koja bi imala za konačan cilj osnivanje nezavisne južnoslavenske države, mogli voditi jedino uz odlučno djelovanje Srbije i Crne Gore. U 19. stoljeću Srbija je takvu politiku i suradnju ograničenih razmjera samo jednom ponudila Hrvatima, koji su je na početku 1867, nakon što je nestalo mogućnosti da u okviru Habsburške Monarhije išta postignu, potpuno prihvatili i prema njoj su uskladili svoj nacionalni i politički program, nadajući se skorom rješenju »istočnog« pitanja i osnivanju nezavisne južnoslavenske državne zajednice, u kojoj bi napokon riješili hrvatsko pitanje.

Na početku travnja 1867. Narodna stranka je, polazeći od gledišta da predstoji raspad Habsburške Monarhije, ugovorila sa srpskom vladom zajednički program.⁴⁰ Prema njemu, »savezna država«, kao konačni cilj zajedničke južnoslavenske politike, trebalo je da se ostvari etapno. Prva zajednička akcija Trojednice i Srbije trebalo je da bude usmjerena na oslobađanje Bosne i njeno sjedinjenje sa Srbijom. Međutim, Garašanin je — kao i u svom »Načertaniju« iz 1844. godine — odbio da hrvatsko-srpsku suradnju uvjetuje ravnopravnim sporazumom, već je, polazeći od međunarodnog prava, suradnju Hrvata kao političke stranke ograničio na »potpomaganje« Srbije kao države. Uskoro je zatim srpska vlada napustila taj zajednički program, budući da je — prilikom sastanka kneza Mihaila i G. Andrásyja, 1. kolovoza 1867. godine — odlučila da sklopi sporazum s Mađarima.

Narodna stranka, koja je osudila srpsku vladu zbog napuštanja zajedničkog programa, bila je od tada primorana da nacionalnoj i jugoslavenskoj politici odredi drugi smjer.⁴¹ Hrvatski su narodnjaci i dalje polazili od gledišta o sjedinjenju svih Južnih Slavena u državnu zajednicu kao konačnom cilju, kako je to izrazio M. Mrazović 1868. godine,⁴² ali su, u nedostatku zajedničkog programa sa Srbijom koji je ona napustila, težili da unutar Austro-Ugarske okupe jugoslavenske narode u političku zajednicu.

Pri tom su, nasuprot dualizmu, i dalje polazili od politike federalizma. Međutim, od tada je ideja o jugoslavenskoj političkoj zajednici u hrvat-

⁴⁰ Vidi o tome P. Korunić, Južnoslavenska ideja . . . , n. dj. Usp. lit. o tome: V. Novak, Jedno sporno pitanje iz srpskohrvatskih odnosa šezdesetih godina prošloga veka, *Istorijski časopis*, 1, Beograd 1948, 181–198; V. J. Vučković, Nacionalno-revolucionarna akcija Srbije u Vojnoj Granici, Zbornik Matice srpske, ser. društvenih nauka, 9, Novi Sad 1954; V. Ciliga, Narodna stranka i južnoslavensko pitanje (1866–70), u knjizi: Slom politike Narodne stranke (1865–1880), Zagreb 1970, 261–274.

⁴¹ M. Mrazović J. J. Strossmayeru, 22. veljače 1868: »Naprama ugovorenu programu uzesimo pravac za svoj politički rad ovdje, koji se morao izdati kad je zajednički program izdan. Uslijed toga su vele važni faktori morali odstupiti za njeko vrijeme od političkoga rada. Izdajom zajedničkoga programa, poremećen je naš posební program. Biti će borbe, muke i patnje, trebati će vremena da se svrati sav rad u novu kolotečinu.« Usp. o tome: P. Korunić, Južnoslavenska ideja u hrvatskoj politici . . . , n. dj.; V. Ciliga, Narodna stranka i južnoslavensko pitanje . . . , n. dj.; J. Šidak, Dva priloga hrvatskoj politici od 1868–71, *Historijski zbornik*, XIX–XX, 1966–67.

⁴² Vidi prilog br. I.

skoj politici i u tom smjeru politička akcija ovisila poglavito o unutrašnjim političkim prilikama i međunarodnim odnosima. U krizi koja je nakon pruske pobjede nad Francuskom 1870. uzdrmla opstanak Monarhije, Narodna stranka dala je poticaj za sastanak jugoslavenskih političara u Sisku, 7. i 8. studenog, i u Ljubljani od 1. do 3. prosinca 1870. godine.⁴³ Poticaj za taj sastanak dao je J. Miškatović, 16. listopada 1870: on je u pismu M. Mrazoviću predložio da se sastanu hrvatski političari i donesu svoj politički program koji bi podnijeli mađarskim političarima. Polazeći od »historijskog federalizma«, Miškatović je zastupao ideju o stvaranju federativne »međunarodne lige« u koju bi se sjedinile Ugarska, Češka, Galicija i Hrvatska »ujedinjena i podpomožena« slovenskim pokrajinama.⁴⁴ To svoje gledište Miškatović je branio u brojnim člancima u *Zatočniku*. Prema njegovu gledištu, Slovenija bi stupila u federalnu jugoslavensku zajednicu s Trojednom kraljevinom, koja bi zatim stupila u »realnu uniju« s Ugarskom, u okviru šire »međunarodne lige«. Ta je ideja pobijedila i na sastanku hrvatskih i slovenskih političara u Sisku.⁴⁵

M. Mrazović je, međutim, 1870. zastupao u ponečem drukčije mišljenje. Na poticaj Miškatovića, pozvao je istaknute hrvatske, slovenske i vojvodanske političare da se sastanu u Sisku.⁴⁶ Tom pozivu odazvali su se jedino Slovenci. Prema vlastitim riječima — koje je izrazio u pismu J. Subotiću, u kojem ga je, nakon sastanka u Sisku, ponovo pozivao na sastanak u Ljubljani⁴⁷ — Mrazović se vratio federalističkoj ideji koju je zastupala hrvatska politika za revolucije 1848: dakle, na ideju o federativnom uređenju Habsburške Monarhije i o sjedinjenju Hrvata, Slovenaca i vojvodanskih Srba u jugoslavensku političku zajednicu. Međutim, budući da se vojvodanski Srbi nisu pojavili na sastanku u Sisku, a u Ljubljani

⁴³ Usp. D. Kermavner, Še nekaj gradiva o jugoslovanskem kongresu leta 1870, *Zgodovinski časopis*, XVII, Ljubljana 1963, 156–161; i diskusiju o tome: K. Milutinović, Problematika ljubljanskog jugoslovenskog programa 1870 kod Srba i Hrvata, *Zgodovinski časopis* X–XI, 1956–57, 154–181; D. Kermavner, Hegemonistična prekonstrukcija jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870, *ZČ* XVI, 1962, 81–144; F. Zwitter, Nekaj problemov okrog jugoslovanskega kongresa v Ljubljani leta 1870, *ZČ* XVI, 1962, 145–170; D. Kermavner, O nekaterih krivih prijemih v političnem zgodovinopisju, *ZČ* XVII, 1963, 225–254; V. Ciliga, Narodna stranka i južnoslavensko pitanje (1866–70) *Historijski zbornik*, XVII, 1964, 85–114.

⁴⁴ U pismu M. Mrazoviću, dat. 16. listopada 1870, Miškatović je uz ostalo pisao: »U to ime predlažem ja, i molim Te, da se dobro umisliš u moj predlog, neka se sastanu ovdje u Zagrebu nekotji najpoznatiji ljudi iz sva tri diela naše domovine, Klaić n. pr. i Vojnović, Dizdar, Joco Popović, Rogulić, Veselinović itd., a onda iz provincijala, tko je za to sposoban, pa neka drže narodno bi reći osbiljno vieće, te prouče temeljito stvarnu situaciju, neka ju vjerno opišu u promemoriji za ugarske politike i rodoljube i pozovu na prijateljsku nagodbu. Mogla bi se dati tuj idea međunarodnoj ligi među Ugarskom, Českom, Galicijom i Hrvatskom ujedinenom i podpomoženom od slovenskih krajevah, u koju ligu mogli bi i austrijski Niemci pristupiti, ako ih je volja, ako nije, smatrali bi ih kao faktične i privremene sudrugove u državi, dok se nenavrši njihova sudbina.« Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 A.

⁴⁵ Program hrvatskih i slovenskih narodnjaka u Sisku 7. i 8. studenog 1870, ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 B8, 2. Usp. i I. Prijatelji, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895, knj. III, Ljubljana 1958, 193–194.

⁴⁶ Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 B5.

⁴⁷ Isto.

se pojavio samo jedan, Mrazović je u brojnim prilikama zastupao ideju, koju su podupirali i Slovenci, da se Hrvatska i Slavonija »nasloni« na Sloveniju, Dalmaciju i Vojnu krajinu, i da ta jugoslavenska politička »skupina« zatraži »na temelju hrvatskog državnog prava onaj položaj, što ga ima Ugarska, a traži Česka«. ⁴⁸

Ta dva gledišta, Miškatovićevo i Mrazovićevo, prisutna su u hrvatskoj politici 1870/71. Na sastanku jugoslavenskih političara u Ljubljani izrađen je prvi put program za jugoslavensku politiku u Monarhiji. Ali, nastankom opasnosti i mogućnosti da se Monarhija uredi na federalističkoj osnovi, taj je program izgubio svoje značenje. ⁴⁹

Nakon konačnog učvršćenja dualizma, I. Kostrenčić je u svom jugoslavenskom programu, koji je sastavio 25. ožujka u Beču a poslao ga 3. travnja 1872. F. Račkom, ⁵⁰ ocijenio da je time »slavenskoj federalističkoj« politici konačno »pretrgnuta nit«. A nestankom politike federalizma, nestalo je mogućnosti zajedničkog djelovanja austrijskih Slavena i mogućnosti da se Južni Slaveni u Monarhiji sjedine u političku zajednicu. Polazeći od gledišta da se dualizam neće srušiti prije no što dođe do »rasula« Austrije, Kostrenčić je smatrao da za »Jugoslavene nema danas absolutno druge politike, do politike, koja teži jedino i ravno sjedinjenju Jugoslavena«. To se, po gledištu Kostrenčića, može postići tako da se oko Trojedne kraljevine okupe Južni Slaveni u Monarhiji na jednoj i oko Srbije ostali Južni Slaveni na drugoj strani. Obje te jugoslavenske države treba da razviju »živu agitaciju« za osnivanje nezavisne južnoslavenske države: »Sdruženje Jugoslavenah prieče dvie države, u kojih Jugoslaveni stanuju. U jednoj od tih država igra među Jugoslaveni prvu ulogu okrnjena trojednica, a u drugoj, ako i stoji izvan državnog okvira, kneževina Srbija. Ove dvie zemlje treba da, svaka u svojoj državi, budu na čelu pokreta, a zadaća predbježna im je tu jasna, jer nesastavljajuć ni u ovih dvih država Jugoslaveni jednu cjelinu, jedno tjelo, to je najglavnija zadaća sada okrnjene trojednice, da sakupi oko sebe u jedno tjelo sve Jugoslavene austrijske, a napose granicu, Dalmaciju, Istru sa otoci, Sloveniju i bivšu Vojvodinu, a kneževina Srbija, koja je najjači faktor u Turskoj, da si pridruži Hercegovinu, Bosnu i tursku Hrvatsku, u obće što je u Turskoj srbsko-hrvatskog. Ove dvie zemlje vode treba da živu agitaciju u svih jugoslavenskih zemaljah za međusobni savez uzkrise, za bratinsku solidarnost svih Jugoslavenah, pa ako sjedinjenje sa svimi spomenutimi zemljama, u bližnje vrijeme i neuspije, treba da se u narodu živa svijest probudi, kamo mu konačno pripasti, u koga i s kim mu savez tražiti. Druge zdrave politike za Jugoslavene danas nema, — pred ciljem sjedinjenja nestaje svaki drugi obzir.«

Bila je to u načelu ona južnoslavenska politika koju je uži krug Narodne stranke, okupljen oko Strossmayera i Mrazovića, izložio u svom jugoslavenskom programu u srpnju 1874. godine (vidi prilog III). U njemu je Narodna stranka, kao i Kostrenčić, južnoslavensku politiku zasnivala

⁴⁸ Isto; *Zatočnik*, br. 253 i 254, 7. i 8. studenog 1870, članak »Na visokom«; *I. Prijatelj*, Slovenska kulturnopolitična in ..., III, n. dj., 195–198.

⁴⁹ Usp. *J. Šidak*, Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, Zagreb 1973, 56–57.

na duži rok: od ujedinjenja Južnih Slavena u Monarhiji u posebna državna tijela do njihova okupljanja oko Trojedne Kraljevine na jednoj i sjedinjenja Srbije i Crne Gore na drugoj strani, i napokon sjedinjenja svih Južnih Slavena u »nezavisnu i slobodnu, narodnu i državnu zajednicu Jugoslavenstvu«. Prva njihova »zadaca zajedničkog rada na političkom polju« trebalo je da bude, kao i 1867, rad na »oslobođenju onog dijela Jugoslavenstva, što je u granicama Turske Carevine, započinjavši oslobođenjem Bosne i Hercegovine«. Međutim, daljnji razvoj političkih prilika, u Hrvatskoj na jednoj i u Srbiji na drugoj strani, onemogućio je bilo kakvu suradnju u smjeru takve južnoslavenske politike.

U prilogu donosimo tri dokumenta koja su značajna za bolje razumijevanje jugoslavenške ideje u hrvatskoj politici 1868—1874.

Prvi od njih je pismo pravoga vođe Narodne stranke M. Mrazovića, datirano u Zagrebu 30. lipnja 1868, a uputio ga je sinu Lacku koji je studirao u Pragu. U njemu je, sažimajući ideju o jugoslavenškoj zajednici u hrvatskoj politici, kao »glavni cilj« označio »jedinjenje svih slavenskih plemena na balkanskom poluotoku« — dakle, sjedinjenje svih Južnih Slavena u političku i državnu zajednicu. Polazeći od tog osnovnog gledišta, Mrazović je osudio separatističke težnje u hrvatske i srpske omladine, koja isključivo zagovara »hrvatsku državu« ili »srpsko carstvo«.

Drugi dokument je južnoslavenski programatski spis I. Kostrenčića,⁵¹ dat. u Beču 25. ožujka 1872, a uputio ga F. Račkom, s kojim se dopisivao,⁵² zajedno s pismom dat. u Beču 3. travnja 1872, u kojem je pisao da su to njegove individualne misli »od nikog nenametnute«, a sretna okolnost bi bila »da se rasprostrane«. U pismu dat. u Beču 16. travnja 1872, prema kojem se vidi da je Rački tada bio za suradnju s Mađarima, Kostrenčić je s pravom ocijenio »da se ovaj dualizam neće porušiti prije, nego kad dođe do rasula Austrije«.⁵³

Taj jugoslavenški program po svojim osnovnim političkim idejama pretodio je jugoslavenškom programu Narodne stranke iz srpnja 1874. godine (vidi prilog III).

Postoje dva originalna dokumenta toga programa: jedan u ostavštini Sl. Vrbančića,⁵⁴ a drugi u ostavštini M. Mrazovića.⁵⁵ Oba dokumenta potječu od istog autora; pisana su na istom papiru i imaju isti raspored teksta. Rukopis nije ni Mrazovićev ni Vrbančićev. Sadržajne razlike u tekstu nema, osim što na dokumentu sačuvanom u Mrazovića nema naznake

⁵¹ Ivan Kostrenčić (Crikvenica, 16. studenog 1844 — 9. srpnja 1924) polazio je gimnaziju u Rijeci i Senju. U Pešti je završio teologiju 1866, a u Beču slavistiku i povijest 1868. Od 1868. radi u Dvorskoj biblioteci u Beču, a uz to je predavao hrvatski jezik na Vojnoj akademiji (Theresianum). Na nagovor F. Račkog dolazi u Zagreb i od god. 1875. do 1911. postaje ravnatelj Sveučilišne knjižnice, od koje je stvorio naučnu ustanovu s dvojakom zadaćom: da pomaže nastavu na Sveučilištu i ima ulogu hrvatske nacionalne biblioteke. Zahvaljujući njemu sagrađena je današnja Sveučilišna i nacionalna biblioteka u Zagrebu 1912.

⁵² Ostavština F. Račkog, Arhiv JAZU, XII A 317/34.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Ostavština Sl. Vrbančića, NSB u Zagrebu, R 6525.

⁵⁵ Ostavština M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 B5.

vremena i mjesta nastanka, a na primjerku u Vrbančića na kraju je naznačeno: »U srpnju 1874.«

Ostavština Sl. Vrbančića bila je najprije kod Š. Mazzure,⁵⁶ koji je dokument o kojem je riječ prepisao na stroj u dva primjerka. Nakon smrti Mazzure 1918, ta dva na stroju pisana primjerka programa iz 1874. dospjela su u javnost. Jedan primjerak posjedovao je Vj. Klaić, a drugi Slovenac J. Kovač, koji ga je 1919. prvi objavio,⁵⁷ ali je to hrvatskoj historiografiji ostalo nepoznato. Klaić je, nema sumnje, drugi primjerak dao Đ. Šurminu, koji ga je 1926. objavio u zagrebačkim *Novostima*,⁵⁸ ali nije naveo podrijetlo dokumenta.

Prvi je, po Šurminu, S. Cihlar u članku u povodu otkrivanja spomenika J. J. Strossmayeru citirao veće dijelove (t. I, III i V) dokumenta o kojem je riječi.⁵⁹ Zatim je F. Šišić, također po Šurminu, raspravljao o tom programu i donio veće citate u beogradskom listu *Politika* 1932. godine.⁶⁰ Napokon je V. Novak, isto po Šurminu, objavio taj program u beogradskom listu *Republika* 1945. godine.⁶¹

Lj. Durković-Jakšić prvi je pronašao i objavio originalni dokument iz ostavštine Sl. Vrbančića, ali ga je, ne poznavajući naprijed spomenuti objavljeni program, pripisao samom Vrbančiću.⁶²

Mi objavljujemo jugoslavenski program Narodne stranke iz 1874. koji smo pronašli u ostavštini M. Mrazovića, s malim razlikama u istovjetnom dokumentu sačuvanom kod Sl. Vrbančića.

Prilikom objavljivanja dokumenta, J. Kovač nije utvrdio tko ga je sastavio, ali je donio dragocjene podatke o njegovu podrijetlu.⁶³ Datum koji

⁵⁶ Ostavština Š. Mazzure (NSB u Zagrebu, R 6491, R 6492 i R 6672) dospjela je u Nacionalnu i sveuč. bibl. iz Antikvarijata JAZU, a prodao ju je (1944. i 1954) Krsto Mazzura. U toj ostavštini nalaze se također dokumenti iz ostavštine Sl. Vrbančića.

Ostavština Sl. Vrbančića (NSB u Zagrebu, R 6525) dospjela je u Nac. i sveuč. bibl. također iz Antikvarijata JAZU, a prodao ju je (1954) također Krsto Mazzura.

⁵⁷ Jos. Kovač, Nepriobčen dokument Jugoslavije, *Zora* – Glasilo katoliškoga jugoslavenskoga dijaštva, Ljubljana/Beč, god. XXII, 1919/20, br. 1–3, 20–22.

⁵⁸ Đ. Šurmin, Strossmayerova koncepcija o jugoslovenskoj državi, *Novosti* (Zagreb) 38, 7. veljače 1926, 3; prema F. Lukasu, Strossmayer i Hrvatsvo, Zagreb 1926, 19, taj dokument, koji je izišao bez naznake autora, javnosti je predao Đ. Šurmin.

⁵⁹ S. Cihlar, Strossmayer i ideja federacije, *Hrvatski list*, 266, 7. studenog 1926, 2.

⁶⁰ F. Šišić, Štrossmajer i ideja narodnog ujedinjenja, *Politika* (Beograd) 1932, 6–13. svibnja.

⁶¹ V. Novak, Štrossmajerova koncepcija o federativnoj Jugoslaviji – iz 1874. godine, *Republika* (Beograd), 13. studenog 1945, 4.

⁶² Lj. Durković-Jakšić, Prilog proučavanju propagandnog rada za oslobođenje i ujedinjenje Jugoslovena 1860–1862. godine, *Istorijski zapisi*, knj. XXI, br. 1, Titograd 1964, str. 25–27: »Da bi upoznali njegove (Sl. Vrbančića; P. K.) ideje i shvatanja jugoslovenskog problema treba poznati njegove tačke političkog problema 'zajedničkog narodnog rada', od jula 1874.«

⁶³ Jos. Kovač, Nepriobčen dokument Jugoslavije, n. dj., 20: »Kakšna skupina je ta program sastavljala, je še nepreiskano. O tem dokumentu vemo samo toliko, kolikor je razvidno iz besedila samega. Sestavljen je bil 28. julija 1874 v Zagrebu, najbrže v Hitni ulici, kjer je bil nekak generalni štab za Bosno. V javnost je prišel dokument iz zapuščine umrlega zagreškoga advokata dr. Mazzure. En prepis na stroj hrani profesor splošne historije na zagreškem vseučilišču, V. Klaić, drugega sem si oskrbel jaz. Listina še ni nikjer priobčena, podrobnosti tudi še niso preiskane. Prof. Klaić se sočasno s tem peča in upam, da v teku časa priobči rezultate svojega truda.«

je donio proizvoljan je, a isto tako i podatak o »generalnom štabu za Bosnu«.

Đ. Šurmin je taj program nazvao »Strossmayerovom koncepcijom o jugoslavenskoj državi«, iako za tu tvrdnju nije imao svjedočanstva: »Sa prijateljske strane ustupljen nam je niže citirani dokument«, a on je, pisao je Šurmin, »koliko se može da kontroliše, ostao sačuvan samo u dva egzemplara, u rukama onih, koji su imali najbliži dodir sa biskupom i koji su bili upućeni u njegove najskrovitije osnove«. Prema usporednoj analizi teksta, Šurmin je dobio taj program od Vj. Klaića, dakle, onaj drugi na stroju pisan primjerak o kojem govori J. Kovač, a original nije imao u ruci. Jasno je da je drugi dio citirane rečenice u Šurmina proizvoljna tvrdnja, iako se ona, s nekim izmjenama, danas može prihvatiti.

Po Šurminu⁶⁴, taj jugoslavenski program pripisali su Strossmayeru C. Cihlar, F. Šišić i V. Novak, a da za to ni oni nisu imali nikakve dokaze. Štoviše, svojim su domišljanjem pitanje podrijetla i nastanka dokumenta još više zamrsili. Iako originalni dokument nije imao u ruci — a niti je sačuvane izvorne primjerke pisao sam Strossmayer, niti je taj dokument sačuvan u biskupovoj ostavštini — Šišić je autorstvo toga »tajnog koncepta o budućoj jugoslavenskoj državi«, kako ga je on nazvao, pripisao Strossmayeru i zaključio: »Posle ovih konstatacija lako je sada razumeti temeljnu ideju Štrosmajerove nacionalne naše politike, koju je on sam ne samo toliko konsekventno zastupao, nego ju je i pismeno formulirao u jednom tajnom aktu iz godine 1874. [. . .].«⁶⁵ Šišić svoje teze nije potkrijepio dokazima.

V. Novak je otišao još dalje u domišljanju: »Ovaj dokument, koji u celosti objavljujemo, diskutovan je sa tadašnjim prvacima na srpskoj kao i hrvatskoj strani. Pre svega sa Jovanom Ristićem i Politom Desančićem, a onda sa Račkim i drugovima iz Hrvatske narodne stranke.«⁶⁶ Tu tvrdnju Novak nije potkrijepio dokazima, ali ona doista nije točna. Gledište o južnoslavenskoj zajednici, koje je zastupao Polit-Desančić,⁶⁷ a ono se u mnogo čemu razlikuje od ideje o jugoslavenskoj političkoj zajednici izložene u programu o kojem je riječ, i hrvatsko-srpski sukob koji se sve više zaoštavao u novinstvu,⁶⁸ isključuju takvu mogućnost.

Nakon što je utvrdio da sačuvani rukopis iz ostavštine Sl. Vrbančića ne potječe od Strossmayera ni da se u njegovoj ostavštini nalazi taj tekst, J. Šidak je ispravno zaključio da je taj jugoslavenski program nastao u »užem krugu« oko Strossmayera,⁶⁹ odnosno u redovima Narodne stranke, »vjerojatno na poticaj i u suradnji sa Strossmayerom koji se tada u znak protesta povukao iz političkog života.«⁷⁰

⁶⁴ Đ. Šurmin, Strossmayerova koncepcija . . . , n. dj.

⁶⁵ F. Šišić, Štrosmajer i ideja narodnog ujedinjenja, *Politika*, 13. svibnja 1932, 4.

⁶⁶ V. Novak, Štrosmajerova koncepcija . . . , n. dj.

⁶⁷ Usp. P. Korunić, Južnoslavenska ideja u hrvatskoj politici 1866–1868, n. dj.

⁶⁸ Usp. *Obzor*, br. 99, 125, 159.

⁶⁹ J. Šidak, Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća, n. dj., 80.

⁷⁰ Isto, 57.

Da je taj jugoslavenski program nastao u krugu Narodne stranke svjedoči: 1. ideja o jugoslavenskoj političkoj zajednici koja je u njemu izložena proizišla je, kako smo pokazali u sažetom uvodu, iz jugoslavenske politike koju su zastupali hrvatski narodnjaci, i 2. što se taj program, osim u Sl. Vrbančića, našao također u ostavštini vođe Narodne stranke M. Mrzovića.

O tome nalazimo svjedočanstva i u suvremenoj štampi. Na početku svibnja 1874. u peštanskom listu *Reform* dostavljena je vijest »iz dobrih izvora« da se u Hrvatskoj »kuje prava urota« protiv saveza s Ugarskom, a njezin glavni vođa jest biskup Strossmayer, kome je, kao i ranije, osnovna svrha i cilj da stvori Jugoslaviju.

Prema ocjeni tog Lonyayevog lista, Strossmayer je »glava« tadašnje hrvatske politike: obje »frakcije« nekadašnje jedinstvene opozicije — Mačkančeva stranka i ona koja je s Mažuranićem na vladi — »lijevom su mu i desnom rukom« i, po *Reformi*, njihov rad koordinira Strossmayer.

Osnovni cilj hrvatske vlade, kojom navodno »rukovodi« Strossmayer, jest borba protiv unionista, razvojačenje Vojne krajine i nova »razdioba« Hrvatske — u kojoj će se umjesto županija uvesti kotari, i, u vezi s tim, težište političkog rada prenijeti u Krajinu i u kotare neprijateljski »raspoložene« prema Ugarskoj. Krajnji cilj svemu tome, upozorava *Reform*, jest stvaranje Jugoslavije. Politika federalizma Narodnoj stranci jest put toj jedinosti svrsi. Boreći se protiv dualizma, Narodna stranka nastoji da raskine savez s Ugarskom, te da Hrvatsku — nakon teritorijalnog ujedinjenja svih njenih zemalja — sjedini sa Slovenijom. Ali, budući da u savezu s Ugarskom, zaključio je taj peštanski list, Hrvati ne mogu postići ujedinjenje hrvatskih zemalja i sjedinjenje sa Slovencima u jugoslavensku političku zajednicu, Narodna stranka teži da se Trojedinica »sdrži« s Austrijom. Jugoslavenska zajednica Hrvata i Slovenaca bila bi osnova za daljnju »akciju« u Bosni i u »drugim jugoslavenskim pokrajinama«. ⁷¹

Prema toj »informaciji«, koja je došla iz Hrvatske, osnovni cilj Narodne stranke jest, dakle, stvaranje jugoslavenske državne zajednice. Ona bi se po toj »vijesti« stvarala etapno — najprije bi se sjedinili Hrvati i Slovenci, a zatim i vojvodanski Srbi, dakle Južni Slaveni u Austro-Ugarskoj. A zatim, nakon što bi se položio taj temelj za daljnju južnoslavensku politiku, povela bi se »akcija« u Bosni i u »drugim jugoslavenskim pokrajinama«. Pod tim se, naravno, razumijeva — kao i u jugoslavenskom programu Narodne stranke o kojem smo naprijed raspravljali — zajednička akcija s Južnim Slavenima izvan Monarhije, koji treba da se okupe oko Srbije.

Polazeći od tog gledišta, *Obzor* je osudio politiku srpske vlade i njenu nespремnost da izvrši »misiju« radi oslobođenja i sjedinjenja Južnih Slavena. Komentirajući put kneza Milana u Carigrad, taj list je, 1. svibnja 1874, pisao: ⁷² »Koji su, neuviđajući istinitih odnošaja, privikli Srbiju zvati Piemontom, da ima ujediniti jugoslavenske narode, ili 'svo srpstvo', kao što je Piemont ujedinio Italiju, onim naravno nije pravo, što knez ide u

⁷¹ *Obzor*, 121, 29. svibnja 1874, 1.

⁷² *Obzor*, 99, 1. svibnja 1874, 1.

Carigrad. [...] Osim toga pako nit je Srbija još Piemont, nit Marinović Cavour, nit je Balkan Italija, nit su oni narodi [južnoslavenski; P. K.] Talijani, nit se danas nalazi, tko bi preuzeo Napoleonovu rolu među Srbijom i Turskom. Sve ove okolnosti nestiču se svaki dan, kad se komu god istom sviđi. No što danas nije, može s vremenom biti, ako Srbija nesvrne ludo u opasnost, ako znade postojano i dosljedno svoju snagu množiti i ako mjesto srbske propagande pomogne odgajati slogu među srodnim plemenima. [...] No ako je naravno, da Srbija radi kako je najsgodnije u njezinu interesu, neće se moći naravno nit srodnim narodom zamjeriti, ako predugo čekajući u zlu počmu sumnjati, da li su i sbilja jedino spasonosne neke političke doktrine, koje ostaju vjekovito pusto slovo. I njima se mora dopustiti, da u svojem interesu onako rade, kako bi mogli olakšati svoju gorku sudbinu.»

Vijesti koje je objavio list *Reform* uskoro je zatim objavio i peštanski list *P. Lloyd* s napomenom da on također ima povjerljive informacije o tome.⁷³ Nakon toga je J. Miškatović u članku »Nove urote«⁷⁴ i zatim »Odkriće«⁷⁵ pobijao mišljenje peštanskih listova da u politici hrvatskih narodnjaka postoje »urotničke« težnje. A peštansku vladu je nastojao uvjeriti da Narodna stranka, polazeći od zahtjeva za teritorijalno ujedinjenje hrvatskih zemalja i ideje o sjedinjenju Trojedne kraljevine i Slovenije, ne vodi nikakvu tajnu i prevratničku politiku, budući da je to gledište i ranije zastupala. Tom prilikom Miškatović je ponovo upozorio na gledište koje je zastupao 1870: o sjedinjenju Trojednice i Slovenije u »realnu uniju« s Ugarskom u okviru šire »međunarodne lige«: »Pa da ovo sve postane istina, da bude u jednom tielu Hrvatska s krajinom, Dalmacija i slovenski krajevi, koji bi ih interes zanosio u Cislajtaniju, kakva bi ih ludost vukla u ždrijelo političkim faktorom Borusije, zar nebi u savezu s Ugarskom tražili osigurati svoje bivstvo i velike interese istoka?« Miškatović je, dakle, i dalje zastupao ideju o federativnom uređenju »istočne« polovice Monarhije, u kojoj bi se u jednu federalnu jedinicu sjedinili Hrvati i Slovenci: »Ugarska pako uvidit će prekasno žalibože, kolika je pogreška u tom, što je pomagala obustaviti autonomiju Česke i Galicije, što Cislajtaniji prepušta Dalmaciju, što njemačkom življu izručuje slovenske krajeve prema jadranskom moru.«⁷⁶

Vijesti koje su objavili listovi *Reform* i *P. Lloyd* donijele su sve novine u Monarhiji. U namjeri da smiri »duhove« i uvjeri peštansku vladu u vjernost Hrvata, Mađar grof Bethlen u svom je časopisu *Correspondence hongroise*, pozivajući se na *Obzor*, dokazivao da u Hrvatskoj ne postoji nikakva »urota«.⁷⁷ Isto je tako i mađarski list *Alföld* posumnjao u vjerodostojnost vijesti koje su objavile novine *Reform* i *P. Lloyd*.⁷⁸

Nasuprot tome, srpski listovi u Novom Sadu i Beogradu, te cetinjski *Glas Crnogoraca* smatrali su da su vijesti koje je *Reform* objavila vjero-

⁷³ *Obzor*, 120, 28. svibnja 1874, 1.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ *Obzor*, 121, 29. svibnja 1874, 1.

⁷⁶ *Obzor*, 155, 10. srpnja 1874, 1.

⁷⁷ *Obzor*, 124, 2. lipnja 1874, 2.

⁷⁸ Isto.

dostojne i u svojim su člancima posumnjali u Hrvate, optužujući ih da žele »osvojiti« Bosnu.⁷⁹

Međutim, Narodna je stranka u svojoj jugoslavenskoj politici — koju je ona tada izložila u svom programu (vidi prilog III) — polazila od gledišta o »zajedničkom radu« u Južnih Slavena radi njihova sjedinjenja u nezavisnu državnu zajednicu.

Vrijeme nastanka toga programa mogli bismo također pobliže odrediti. U izvornom dokumentu u ostavštini Sl. Vrbaničića na kraju piše: »U srpnju 1874.« Biskup Strossmayer je 8. srpnja boravio u Zagrebu, gdje se sastao i objedovao »u krugu nekolicine prijatelja« kod M. Mrazovića,⁸⁰ a već 9. srpnja 1874. napustio je Zagreb i otišao u Rogašku Slatinu. Nema sumnje da su tada donijeli jugoslavenski program o kojem je riječ.

Na kraju valja reći da je jezik teksta programa neuobičajen. U hrvatskoj se javnosti u Zagrebu tada nije pisalo takvim jezikom. Već je Kovač to uočio i pretpostavio da je pisac teksta bio V. Bogišić. Moguće je da je tekst pisao netko tko je pripadao drugom pobliže neutvrđenom jezičnom krugu, ali koji je pripadao užem krugu Narodne stranke, u kojem je nesumnjivo program nastao.

PRILOZI

I

M. MRAZOVIĆ – SINU LACKU⁸¹

»Dragi Lacko!

Iz tvog lista uvidam jasno, da je suđeno našoj mladeži, i onoj koja se boljom scieni i koja jest bolja, da prođe put Starčevianizma.

Program narodne stranke morao bi biti jasan našoj mladeži, kad bi ona više mislila, nego li pije i govori. Magjarom barem, koji su najgluplji individualiteti po svih razredih hrvatskoga naroda, njim je program narodne stranke jasan bio već godine 1840. Za ovo je vrijeme pod imenom ilirstva narodna stranka vojevala za jedinstvo narodno svih plemena na slavenskom jugu. Valjda si čitao kad, kod pjesme: 'U ilirsko kolo mili etc.' Ako je ime nesretno izabrano bilo i ako se je moralo povrći, program narodne stranke ostao je svagda isti. Sada se nastoji simbolizirati taj program nazivom i nazivanjem jedinstva jugoslavenskoga. Može biti, da ni ovo ime neće biti sretnije od ilirskoga, ali je sveta istina, da niti tvoje geslo 'hrvatske države' niti 'srpsko carstvo' niti 'bugarsko kraljevstvo' neima svojstvih, neima privlačnosti, da sabere u jedno, što je i što

⁷⁹ *Obzor*, 125, 3. lipnja 1874, 1.

⁸⁰ *Obzor*, 154, 9. srpnja 1874, 3.

⁸¹ Ostavština M. Mrazović, Arhiv JAZU, XV 46 A1, pismo dat. u Zagrebu 30. lipnja 1868.

mora biti jedno. Hrvatsvo, srpstvo, bugarstvo etc. imena su, koja označuju naš sredovječni separatizam. Mi se ih nemožemo odreći, jer su dotičnomu plemenu najbliža, jer se njimi ponavlja sve što je slavnoga u povjesti, jer se narodna svijest i narodni ponos upravo ovimi imeni spaja, drži i podiže. Nu ova bi imena bila prokletinja našega naroda kad bi se na to rabila, da budu geslo sukoba, nesloge, bratskoga rata među plemeni jednoga naroda. Nama se pristoji, da s ovimi imeni skopčane slavne uspomene upotrebimo, kako da se narod ponese na slavna diela, ali ih nesmijemo upotrebljavati, da razgorimo u narodu zamjenitu mržnju, koja ga je u prošlosti učinila robom složnijih naroda. Zar niste crpili nikakove nauke iz Račkovih članaka u 'Radu' akademije?

Pavlinović kaže vrlo umno: 'Vrieme gradi po kotaru kule. Čovjek se nesavršuje prevladom koje moći duševne nego *uzporednim razvijanjem svijuh*. I narod je cjelina, koja se *savršuje razvijanjem plemenskih, pokrajinskih i predielnih sastavinah*.' Ti bi trebao Pavlinovićev govor pomnijivije čitati i duh mu proniknuti, pak bi uvidio, da u njem neima razloga za tvoje prigovore, nego da su svi proti nakani te tvoje omladine, koja 'još neokuša gorčila zaprieka, niti još nosi bremena narodne trudbe'.

Ja sam tebi već pisao, da ovo djetinje takmenje sa Srbi u separatizmu, ne vodi k cilju. Hrvatska narodna stranka, nastojeći oko razvitka plemenskoga Hrvata, nikada nije pometnula glavnoga cilja, a to je jedinstvo svih slavenskih plemena na balkanskom poluotoku. Ovo je cilj, koji može samo Starčević zapostaviti hrvatstvu, nu prava narodna stranka, koja ima širji i bistriji pogled u budućnost, nesmije ga zapostaviti bližim ciljevima pojedinoga plemena. Ovo tim manje, što se dostizavanjem bližih plemenskih ciljeva: što veće nezavisnosti od tuđinstva kao sredstva narodnoga svestranoga napredka, neprieci nego dapače podpomaže glavni obćeniti cilj.

Nedajte se zavesti [. . ., nesmotrenošću; P. K.] omladine srbske, kada ona kratkovidni separatizam sije i goji; ona troši svoju snagu na jalov posao. Vrieme toga nedopušta. To je nastojanje sredovječno, kao što su i oni djeca sredovječnoga separatizma. Nastojte oko države hrvatske, oko svestranoga razvoja svojega plemena, ali uvijek pogledom na glavni, obćeniti cilj narodnoga jedinstva, u jedinstvu što većega savršenstva. Radite o napredku hrvatstva, al' nezaboravljajte da je to i da ima biti jedan dio veće sgrade.

Pravo veliš, da je Pavlinovićev govor zanosit; pravo veliš, da 'Pozor' nije nikada na jedan dušak programa narodne stranke onako jasno izgovorio. Nu neimaš pravo, kad misliš, da narodna stranka od svojega početka nije nikada onako jasno govorila. Taj je program u Hrvatskoj već 30 godina na dnevnom redu, 30 se godina o njemu govori prozom i pjesmom, 30 godina trpi za njega narod hrvatski i mnogo mu je žrtva prinesao. Magjarinstvo se 30 godina tomu programu protivilo, jer u svojem krilu nosi čistu demokratsku ideu. Odtuda pojav da je aristokracija od svega početka protivnica ilirstva, jugoslavenstva itd.; odtuda pojav, da se uz aristokraciju prislanja sve što je samoživno, što je plašljivo od trudbe, posla i žrtvah.

Ja bih savjetovao mladež, da [se; P. K.] ne pača u politički rad samostalnom odlukom bez vodiča. Najkoristnije će raditi po narod ako bude učila, motrila, sudila, a kad bude pozvana i dobom i naukom i položajem u građanskom društvu da zasegne djelotvorno u voz narodnoga rada na polje političkom, ona će biti pripravnija i njezin rad će biti plodniji. [. . .]«

II

JUGOSLAVENSKI PROGRAM I. KOSTREŃIĆA⁸²

»U Beču 25. ožujka 1872.

Ratom austrijsko-pruskim god. 1866. i poslije njega stvorenim dualizmom u Austriji promjenio se je u Austriji posve obzor politički. Što je bilo prije rata god. 1866. i stvorena dualizma moguće, to je postalo kasnije nemoguće. Do god. 1866. moglo se je ufati, da će se austrijski narodi u državi na federalističku uređenu sružiti i državu rad svojega bitisanja i budućnosti uzdržavati i protiv svakoj navali krvi i imetkom braniti, — al posle je stvoren dualizam t. j. razdjeljena vlast u državi med dva naroda, morala je u zreloom politiku prestati sva nada uređenja austrijske države na federalističku, jedini mogući i pravedni način vladavine u Austriji. Mislim, da se nevaraju rad toga oni, koji kažu, da kad je car austrijski podpisao zakon o dualizmu, da je tad podpisao: finis Austriae! Ovo uvjerenje je danas sveobće i to i kod onih ljudih, koji se nazivaju Austrijanci par excellence! A i svi događaji počem od stvorenja dualizma u Cis- i Translajtaniji posvjedočuju ove nazore.

Dualizam je stvoren ponajpače za to, od Njemacah i Magjarah, da se prepriječi austrijskomu Slavenstvu, da se međusobno sružiti i da svojim majoritetom u Austriji vlada, a krivi su tomu stvoru neposredno i sami Slaveni, koji nisu prigodu do god. 1866. upotrebili, da jedinstvenu federalističku stranku stvore, koju nije bilo u ostalom moguće drugčije stvoriti, nego neobazirajuć se na državno pravo pojedinih zemaljah, poslav u osrednji parlament svoje zastupnike, koji bi tu bili imali svojom većinom stvoriti ustav jednak za sve zemlje, po željah i koristi austrijskoga Slavenstva. Tako *jedino* u parlamentu, gdje bi bili svi austrijski Slaveni zastupani, moglo se je stvoriti jedinstvenu, jednakimi interesi vezanu stranku slavensku, federalističku, koja bi odoljevala i Njemcem i Magjaram. Mjesto da se to uradi, pravdalo se je o koječemu, dokazivalo koješta, a draga bratja Magjari vabili su kojekakvim slašticami o skupnom državnom pravu, dok nisu natjerali državu na Königgrätz i za nje došlo vrijeme i dočepali se moći, da uzmognu Slavene razdjeliti u dvie pole, onemogućiti za uvijek njihovo sruženje u jednu stranku jedinstvenu i tim i mogućnost, da jih u njihovih sebičnih al za nje opravdanih osnovah zapriječe. Tad na jednom je nestalo historičkog skupnog državnog prava za sve austrijske narode izvan Magjarah! Dualizam je nastao, razdjelio austrijsko Slavenstvo u dvie pole, onemogućio sruženje austrijskog Slavenstva u jednu kompaktnu stranku, koja *jedino ukupna* bi bila mogla odoljevati hegemonističkim navalama njemačkim i magjarskim! Razdjeljeni Slaveni u Austriji u dvie pole nemogu ni jedni Magjaram, ni drugi Njemcem *stalno* ravnotežje držati. Može se to možda podvojiti napose za Cislajtaniju, gdje Česi toliku moć imaju, ali nesmije se zaboraviti, da u onaj čas, kad bi Česi put k slavenskoj solidarnoj politici, koja nas jedino pomoći može, stali tjerati, u onaj čas bi izgubili veliki posjed il tako zvane feudalce sa svoje strane, koji jedino tako daleko idu s narodnom strankom českom, dok je njihovim interesom u prilog i zazivaju kad i kad i druge Slavene austrijske u pomoć, kad misle, da mogu njihovoj feudalno-autonomističkoj politici koristiti. Jasno je dakle, da je sa stvorenim dualizmom slavenskoj politici ili kako neki hoće so-

⁸² Ostavština F. Račkog, Arhiv JAZU, XII A 317/34.

lidarnoj slavenskoj federalističkoj u Austriji pretrgnuta nit, uzet joj je podlog, na kojemu bi se ju moglo bilo osnovati, a i nestalo je i načina, kojim se ju je moglo stvoriti, pa govorilo se i bajalo što hoće. Nastalim dualizmom je u ime toga nastala dužnost Slavenom austrijskim, da se ogledaju, kako će dalje, jer putem, kojim se je moglo ići do stvorena dualisma i postići nešto, nemože se dalje, ako se hoće uspjeti.

Nevaram se možda, ako kažem, da su tu dva puta, imajuć dakako uvijek pred očima: da svoju budućnost osiguramo! Jedan put je taj, da još jednom svi austrijski Slaveni sve sile spoje i da gledaju, da strovale dualizam. Taj put se je pokazao Hohenwartom nemogućim, — a danas, posle neuspjeha Hohenwartova, je stvar posve nemogućna. Propasti dualisma, pa smatralo se stvar sa koje strane hoće, danas veće nema bez građanskog rata od strane Magjarah, a ni Njemci neće u tom slučaju ruke skrstiti. U tom slučaju će svakako i velika Njemačka umješati ruke u austrijske poslove — a to umješanje Njemacah s jedne strane a rat Magjarah sa druge nemože drugih posljedica imati za Austriju do njezina razsula i odnosno utjelovljenja Cislajtanije u Njemačku. Posljedica, da nemožemo srušiti dualisma i na federalističku ustrojiti čitavu Austriju (u kojem slučaju bismo mi Slaveni jedino mogli osigurati svoju budućnost) da neimamo dakle budućnosti u državi, tjera nas k drugom putu, putu skrajne potrebe, kako da se postaramo i osiguramo budućnost.

Poslje je, da ponovim još jednom, dualizmom uništena *uzajamna* politika austrijskih Slavenah, to moraju isti Slaveni t. j. pojedino pleme austrijskih Slavenah mora misliti o sebi, ako obćega načina nema, kako da se iz poplave spasi. A doista smije se dvojiti, da tu još obćega načina, skupnih putevah u razpolovljenoj Austriji ima. Položaj geografički, moć i sila pojedina plemena slavenskog nedopuščaju veće danas sveobće politike i da skupne puteve udare slavenska plemena u Austriji u političkom radu.

Napose je ta razlika velika med Česi — Slovaci — Poljaci i Jugoslaveni. Kultura ovih Slavenih je tako razlika; a što je ponajglavnije i težnje, poslje je dualizam osujetio sve nade o stvorenju solidarne, na jednakom pravnom temelju i jednakimi interesu vezane slavenske federalistične stranke, i dualisma bez razsula Austrije raztrgnuti nije moći, jesu i moraju tako razlike da budu, da njihovi politički putevi moraju da budu posve različni, nepazeć ni na to, da sjeverni Slaveni, napose Česi, teško će se izvinuti šaki njemačkoj, — a Jugoslaveni, izvan Slovenacah (za koje jedini spas ako se sasvim prislone na Hrvate i Srbe), takva straha od Njemačtva netrebaju imati. Jugoslaveni mogu zidat za budućnost, da se razšire, — a Česi — Slovaci, a stranom i Poljaci jedino se branit i jačat, da odole.

Koji je dakle onaj drugi put, koji pojedinim plemenom slavenskim u Austriji sad ostaje ostvoren u politici, koja temeljna misao treba u obće da vodi njihovu politiku? Skrb uzdržanja sama sebe i trud za budućnost, bez obzira na državu u kojoj živu, jer nepružajuć država u kojoj se živi narodom zahtjeve za njihovu budućnost, dužni su oni sami za istu, i to na prvom mjestu, neobazirajuć se na ništa drugo, skrbiti. Treba dakle austrijskim slavenskim plemenom sad putem udariti, da kad dođe do razsula, koje il ovako il onako izostati nemože, bude svakako znalo, kuda hoće da pojde i kud spada. Ovo je put, kojim su Slaveni austrijski natjerani dualizmom, propasti austrijskom, a u posljednje vrijeme i uspjehom njemačkog oružja protiv Francuskoj, — ovo je put potrebe i to željezne potrebe — a zato i pravedan i slobodan.

Promotrimo u ovih okolnostih nas Jugoslavene!

Svaki narod mora zrelo promisliti, prije nego se na kakav rad spremi, o svom konačnom cilju. Cilj ovaj nesmije da bude umjetan, naravi narodnoj protivan. Po tom, u naravi narodnoj osnovanomu cilju moraju se ustanoviti i glavne, bitne crte budućega rada. U samom radu pako put do pojedinih točakah je smjeti i mora se po vremenih okolnostih mjenjati, ali konačna cilja sa vida se nesmije pustiti nikad, — sve treba svaki put, uvijek prama njemu udesiti. Koji može nas Jugoslavenah konačni cilj biti, koji odgovara posve našoj naravi, našim narodnim zahtjevom? Razlučujem dva cilja, jedan daljnji, drugi bližji.

Vjek naš i sva njegova težnja ide k sjedinjenju narodah jednog korjena, a rad toga i sam vjek nas tjera, kad i nebi i u našem narodnom biću osnovani zahtjev bio, da postavimo naš konačni cilj u sjedinjenje svih slavenskih plemenah. Al ovaj konačni cilj ima kod nas južnih Slavenah napose još jedan predbježni uvjet, a to sjedinjenje nas Jugoslavenah među sobom, jer bez predbježnoga sjedinjenja Jugoslavenih među sobom, nemožemo se sjediniti sa drugimi slavenskim plemeni. Najpreča je potreba dakle sada međusobno sdruženje Jugoslavenah, a posle bude to postignuto, sjedinjenje sa ostalimi plemeni slavenskimi, odnosno sa najmoćnijim, u kojoj formi mu drago, će i samo po sebi sljediti.

Sdruženje Jugoslavenah, što užje, među sobom zahtjevaju neodolivom silom današnje okolnosti, odgovara narodnoj težnji, zahtjeva ga naša sigurnost i po njemu nam može jedino biti osigurana naša budućnost. Svi razlozi govore zanj, a tim nam nije oklevati, da svem našem radu na polje političkom, narodno-gospodarstvenom, literarnom biljeg ove naše težnje, ovog našeg konačnog cilja udarimo. Imajuć ovaj konačni cilj, dužni smo sav naš rad, bio koje mu drago naravi, a napose politički tako udesiti, da vodi konačno k ovom cilju; mi nesmijemo ništa poduzeti ni učiniti, što se protivi ovomu cilju, a slobodno nam je i dužni smo svaku okolnost upotrebiti, okoristiti se š njom, što možemo više, koja nas k ovom cilju približava.

Sdruženje Jugoslavenah priče dvie države, u kojih Jugoslaveni stanuju. U jednoj od tih državah igra među Jugoslaveni prvu ulogu okrnjena trojedinica, a u drugoj, ako i stoji izvan državnog okvira, kneževina Srbija. Ove dvie zemlje treba da, svaka u svojoj državi, budu na čelu pokreta, a zadaća predbježna im je tu jasna, jer nesastavljajuć ni u ovih dvih državah Jugoslaveni jednu cjelinu, jedno tjelo, to je najglavnija zadaća sada okrnjene trojednice, da sakupi oko sebe u jedno tjelo sve Jugoslavene austrijske, a napose granicu, Dalmaciju, Istru sa otoci, Sloveniju i bivšu Vojvodinu, a kneževine Srbije, koja je najjači faktor u Turskoj, da si pridruži Hercegovinu, Bosnu i tursku Hrvatsku, u obće što je u Turskoj srbsko-hrvatskog. Ove dvie zemlje vode treba da živu agitaciju u svih jugoslavenskih zemljah za međusobni savez uzkrise, za bratinsku solidarnost svih Jugoslavenah, pa ako sjedinjenje sa svimi spomenutimi zemljama, u bližnje vrijeme i neuspije, treba da se u narodu živa sviest probudi, kamo mu konačno pripasti, u koga i s kim mu savez tražiti. Druge zdrave politike za Jugoslavene danas nema, — pred ciljem sjedinjenja nestaje svaki drugi obzir. Zato je od potrebe i slobodno sve upotrebiti, što k ovomu cilju vodi; svaku pogrešku ili dar države upotrebiti i okoristiti se š njim na korist učvršćenja slavenskog elementa u zemlji, ideje sdruživanja i konačnog sjedinjenja.

Hoću da predusretne ovdje prigovoru ponajpre, da se neobazire ovdje na uzajamnost austrijskih Jugoslavenah sa ostalimi Slaveni u Austriji. Na to je posve

točan odgovor: slavenska uzajamnost, odnosno skupni politički rad Jugoslavenah sa ostalimi austrijskim Slaveni može i smije za nas Jugoslavene samo u toliko obstojati, u koliko i kada nam je u prilog t. j. u koliko vodi k našem sdruživanju i sjedinjenju. Bit će ovo po gdjekojemu strogo sebičnjasta politika, al pogledajmo što rade drugi Slaveni, napose Česi, kuda njihov politički rad teži, napose posle stvorena dualisma, što rade i druge narodnosti u Austriji?

O Poljacih neću da govorim, ni izpitivam njihov politički rad, jer taj je osuđen rad sebičnosti, al prelazim na Čehe, kao stup solidarne slavenske politike u Austriji! — Što rade dakle Česi? Oni su se obzirali sa svojim českim državnim pravom i na temelju toga brane neodvisnost česke krune. A zašto ovako rade? Rade li to možda za uzdržanje Austrije, za učvršćenje austrijskog Slavenstva, za pokazat solidarnost sa ostalimi Slaveni? To doista kad i kad, kad neznaju što drugo pisati, pišu, — al njim je *i mora* da bude cilj, da u obćoj poplavi, koja će nekad nastati, spase svoju kraljevinu od njemačkih čeljustih. Njim u tom poslu je i mora biti ostalo Slavenstvo deveta briga, ne da nebi š njim držali, ako jim to može koristiti il da nebi pomogli ostalim slavenskim plemenom, ako uzmognu, al uvijek kraj svega toga ostaje jim geslo: *suprema lex esto salus coronae bohemicae!* — Nije što kudititi rad ovoga Čehe, jer to oni moraju da rade, to je naravna i njihovom odnošaju odgovarajuća politika, al kudititi je ona slavenska plemena, koja svoje najprečje domaće interese, hoće da žrtvuju njekoju slavenskoju solidarnosti, uzajamnosti u Austriji, koje nema, jer bi ta predpostavljala njeko austrijsko Slavenstvo, kojeg dosele nebilo, njeku jedinstvenu federalističku stranku, koja još nije stvorena, a i teško će se uslied nastalih okolnosti ikad stvoriti. [U Austriji ima Jugoslavenstva, akoprem ne jednako u svih jugoslavenskih pokrajinah, Čehah, Slovakah, Poljakah i Rusinah al austrijskih Slavenah, kao takovih, nema! — Federalističke jedinstvene slavenske stranke u Austriji također nema, jer pod strankom političkom razumjevam ljude, narod, koji se je u svojih zahtjevih postavio na jedan temelj, sa kojega zahtjeva svoje pravo i ima *jedan te isti* cilj. Jel to u Austriji med slavenskim plemenim? Česi zahtjevaju drugo i na drugom temelju nego ostali Slaveni, Poljaci drugo i na drugom temelju, Slovenci drugo i na drugom temelju, Hrvati i Srbi drugo i na drugom temelju, — oni su svi složni u negaciji, al pozitivna istovjetna u svojih programih nemaju ništa izvan rječi: ravnopravnost, a to je rječ i to obća, ko što može biti. U ostalom da dođu ova plemena i u jedan parlament, gdje bi mogli *jedino*, jedinstvenu stranku stvoriti, teško da bi bili svi zadovoljni *jednim* temeljem, na kojem se mora osnivati stranka, ako će biti stranka. Jednakomu pravu za sve n. p. protivila bi se prva Česka, a donjekle i pravo, jer bi to išlo na njezin račun, napose u novčanih stvarih, gdje vele, da nema prijateljstva! — Dvojiti se smije, hoće se ovakova stranka ikada u Austriji, posle stvorena dualisma, sakupiti — a po nas Jugoslavene jeli od potrebe, pokle je i jedna i druga država, gdje stanujemo, mal ne na razsulu, može svatko prosuditi!] Ni borba njemačkih ustavovjeracah, ni borba Magjarah nije borba za obstanak Austrije, već prvi pripravljavu jabuku, i da bude sasvim obla hoće da izključe iz Cislajtanije Galiciju, za cara njemačkog, a drugi hoće, da se propasti, koja jim prieti i kojoj se ni sami izbjeći neufaju, odtrgnu.

U ovih okolnostih nemnijem, da je nelojalno i krivo protiv ostalim slavenskim plemenom, ako mi Jugoslavene strogo i izključivo budemo tjerali jugoslavensku politiku u svemu i spram ostalih austrijskih plemenah i spram Njemacah i Magjarah. Tim se neizključiva nipošto, da nebismo i nećemo i nebismo morali mi svagdje gdje uzmognemo, bez uštrba naših glavnih i temeljnih interesah, podupi-

rati ostala slavenska plemena u Austriji i š njimi po mogućnosti složno raditi. Ovo je položaj naš, ovako naši interesi zahtjevaju da radimo, kad stvari razmatramo bez svakog *sentimentalizma*, koji je u političkom radu za narod propast i najveća nevolja. Jugoslaveni treba da se u svom radu otresu svakog sentimentalizma i budu se njega otresli i jedino svoj *naravni cilj* pred očima imali, tad će mnogu stvar pojmiti, koju sad na sav mah kude i sasvim ju u drugom svjetlu vidjeti. Razmatranje političkih stvari bit će tad trizno, ozbiljno, jer i cilj jasan.

Primjeri razsvjetljuju stvar, — pa ću pokušat i ovdje koji navest. Smatrajuć n. p. sa našeg jugoslavenskog, po mojem mnenju jedino istinitog gledišta, glasovanje dalmatinskih zastupnikah na carevinskom vieću za novelu o izboru nužde, nemože se isto nego *odobriti*. Poslje su oni predložili opoziciju u car. vieću, da se polože mandati i izstupi iz car. vieća i tim svako viećanje osujeti, a opozicija tog primiti nehtjela, srednjeg puta nisu smjeli ni mogli izabrati, ako nisu htjeli posiciju, koju su u zemlji posle tolike borbe stekli, a u njoj se sasvim još neutvrdili, lahkoumno, po zrele politike nevriedno i nedostojno izgubiti. Njihova je sveta dužnost, pred kojom svi drugi obziri izčezivaju, upotrebiti sve i svaku okolnost, kako da ojačaju materijalno i moralno narod hrvatsko-srbski u zemlji, sve zaprjeke njegovom razvitku odstrane, uzbude i uplamte duh sjedinjenja, a to mogu jedino budu [li; P. K.] održali većinu saborsku u svojih rukuh. Napokon, ma bio tko mu drago, ovu većinu poštovati i nanj se obazirati mora, a kad se i nema nikakve druge koristi, to je ona, da protivna stranka nemože toliko i tako škoditi a i da narodni zemaljski odbor vlada, što je pol vlade. Ovo je naravni put za Dalmaciju, kojim mora da ide, jer skoka u naravi nema, s ovoga puta nesmije ju ni hvala ni kudnja svrnuti. Ja neznam je li Dalmatinci ovako misle, al mnijem, da je u naših okolnostih jedino zdrava politika, — a što ju slavenska a napose jugoslavenska publicistika, kako pokaza govoreć o glasovanju Dalmatinacah u car. vieću za novelu o izboru za nuždu, nepojmi, novi je dokaz, da se rano ni nemisli i da se još sazrijelo nije, nespominjuć ni površnost, koju je tom prilikom pokazala. Publicistika jugoslavenska služi u ovom slučaju jedino protivnikom Jugoslavenstva! — [Što znači u ostalom glasovanje Dalmatinacah pokazao je i članak dra Lapenne u 'Pester Lloyd' proti sdruženja Dalmacije sa Ugarskom, na koji je odgovorio g. Ciotta, a i agitacija dra Lapenne i po Beču i po Dalmaciji za adresu nepovjerenja zastupnikom dalmatinskim rad njihova glasovanja. I od protivnikah se dade mnogo naučiti!]

Da navedem još jedan primjer. Motreć n. p. dogovaranje pouzdanikah hrvatske narodne stranke sa ugarskim ministarstvom sa za Jugoslavene jedino im mogućega, mjerodavnoga temelja, koji gore napomenuh, koje može pitanje ponajglavnije biti, koje bi oni imali zahtjevati da se rješi od Ugarske, odmah prije svega i totalno? Možda se nevara, ako se kaže sdruženje granice i Dalmacije sa Hrvatskom. Pred ovim pitanjem izčezava svako drugo, i danas je slobodno i najstrožijim Jugoslavenom podpisati i nešto više u uniji sa Ugarskom, nego se smije želiti, za postignuti sdruženje granice i Dalmacije sa Hrvatskom, jer ovo sdruženje, ako Magjari misle, je po njih stvar najpogibeljnija med svimi zahtjevi, koji se danas od strane hrvatske narodne stranke na nje postaviti mogu, a za nas je ovo pitanje najvažnije, je ogroman korak u našu budućnost. Uzev u obzir potrebu izpunjenja ovog zahtjeva sa strane naše a i nepriliku ugarske vlade, nadalje uvjereni da Cislajtaniya neće stvari mnogo prječiti, jer ako i Njemci viču, to ipak jim do Dalmacije nije mnogo stalo, jer ju nemogu tako

lahko u svoje vrijeme na dar prinesiti velikoj Njemačkoj, ko što ni Galicije, nevaraju se možda oni, koji vele, da bi narodna stranka *mogla i morala* postaviti totalno sdruženje granice i Dalmacije kao *conditio sine qua non* poravnanja sa Ugarskom. Sdružena trojedna kraljevina izvojevati će ostalo malo po malo i sigurnije nego sama Hrvatska i Slavonija, ni polovica trojedne kraljevine. A hoće kašnje biti ovakova prilika, ko što sada, to se nezna, a propusti se ova prilika, Magjari neće sigurno više nuditi, jer boreć se sami o svoju egzistenciju, baš i nesmiju; moraju težiti da bude Hrvatska i Slavonija i u obće Jugoslaveni, što slabiji i nemogućniji. U ostalom ovo je 'individualno mnenje' i po ovom, za Jugoslavena nema danas absolutno druge politike, do politike, koja teži jedino i ravno sjedinjenju Jugoslavenah. Ovom cilju se mora sve ostalo podložiti, da ga se postigne, mora se svim i svačim okoristiti, pred njim prestaju svi obziri, ma bili oni, kakovi mu drago, jer naša budućnost mora da nam bude i najprečija i najsvetija! — Ovo je put, koji može Jugoslavena dovesti do njeke budućnosti, svaki drugi vodi u propast — u čeljust silnih moćnikah!«

III

JUGOSLAVENSKI PROGRAM NARODNE STRANKE 1874. GOD.⁸³

»I Najsakrajniji cilj zajedničkijih težnjâ i zajedničkog rada narodnoga u⁸⁴ Srbâ, Hrvatâ, Slovenacâ i Bugarâ, da bude njihovo ujedinjenje u nezavisnu i slobodnu, narodnu i državnu zajednicu Jugoslavensku.

Kakva oblika i kakve politične naravi da bude ta državna Jugoslavenska zajednica, i kad bi bilo moguće, ne bi bilo⁸⁵ potrebito, niti pametno, prije zezmana^{86a} opredijeliti.

II Da se odmah prihvati i u srca naroda stane ucijepljivati⁸⁶ pomisao narodnog Jugoslavenskog jedinstva, nastojeći svijem shodnijem načinima, da se to jedinstvo što prije na moralnom, te, u koliko godj većma moguće i na književnom polju, ostvari i ukrijepi.

III Da bude pripoznato da su pojedina narodna plemena što sačinjavaju Jugoslavenstvo, podpuno među sobom,⁸⁷ u svakom smislu i u svačemu, jednaka i ravnopravna.

IV Prama i⁸⁸ suprot ma koje godj tudje sile, da bude izmedju svijeh Jugoslavenskijeh narodnijeh plemenâ i pokrajinâ, premda politično rastavljenijeh,

⁸³ Naslov je naš. Program donosimo iz ostavštine M. Mrazovića, Arhiv JAZU, XV 46 B5. U bilješkama donosimo razlike u tekstu iz istovjetnog dokumenta u ostavštini Sl. Vrbančića, NSB u Zagrebu, R 5625 (dalje: Vrbančić).

⁸⁴ Vrbančić: »kod«.

⁸⁵ Isto, slijedi: »niti«.

^{86a} Zëmân, zemána — vrijeme.

⁸⁶ Isto: »ucijepljivati«.

⁸⁷ Isto: »se«.

⁸⁸ Isto, nema: »Prama i«.

podpuna solidarnost vladati a na način, da što bi godj u postojećem njihovu⁸⁹ stanju donosilo koristi ili štete pojedinomu komu narodnomu plemenu ili pokrajini, bude se smatrati i držati, da je na korist ili štetu čitavog Jugoslavenstva.

V U međusobnijem odnošajima, da državna samostalnost i samoupravna prava pojedinih Jugoslavenskih zemalja, imaju ostati sasvijem nepovređena i u podpuno slobodnoj volji onog dijela naroda, koji tu samostalnost i ta prava uživa.

VI Da bude postavljeno i prihvaćeno načelo podpune vjerezakonske slobode i podpune ravnopravnosti između pojedinih vjerezakonâ,⁹⁰ uz načelo, jednake i što veće⁹¹ moguće neodvisne samouprave pojedinih vjeroispovjednih zadrugâ ili crkavâ.

VII Najpreča i najglavnija sadašnja zadaća zajedničkog narodnog rada na političkom polju, da bude oslobodjenje onog dijela Jugoslavenstva, što je u granicama Turske Carevine,⁹² započimavši oslobodjenjem Bosne i Hercegovine. Kako da se taj narodni rad u tu svrhu uredi, treba da jedna osnova potanko na baške⁹³ opredijeli.

VIII Mimo i osim toga glavnoga cilja, nek se pak nastoji i ide k tome osobitome cilju, da bi se što više moguće snagâ i naroda okupilo u istu i što veću političnu zajednicu, toliko kod Jugoslavena što su u Turskoj, koliko kod onih što su u Austro-Ugarskoj Carevini i svakako:

- a) — da se uz Crnogoru i Knjaževinu⁹⁴ Srpsku okupi i prisajedini što se više može⁹⁵ Jugoslavenskih krajevâ i zemalja, na način i pod oblikom i uslovijama, koja se sada opredijeliti nemogu;
- b) — da Jugoslavenski krajevi i zemlje, što i dok ostaju u Turskoj državi i pod Turskom vlasti, nastoje zadobiti što veću moguće političnu i vjerezakonsku samoupravu, u što većoj politično i vjerezakonsko-narodnoj zajednici;
- c) — da se ujedini Dalmacija i bivša Vojnička Krajina sa Hrvackom i Slavonijom u političnu zajednicu, imenom Trojedna Kraljevina;
- d) — da se svojevrijem pristajanjem Srbâ Vojvodjanâ, Bačka i Banat srpski, k istoj zajednici Trojedne Kraljevine priključi;
- e) — da se Jugoslavenske zemlje i pokrajine što su u Austriji ili Cisleitaniји okupe u političnu zajednicu Slovensku, dok postoji današnji Austro-Ugarski dualizam, a kad bi ovog nestalo, te bi se Austro-Ugarska Carevina povratila u

⁸⁹ Isto: »njihovom«.

⁹⁰ Isto: »vjera«.

⁹¹ Isto: »više«.

⁹² Isto: »što je u Turskoj Carevini«.

⁹³ Isto, nema: »na baške«. Baška, tur. — osobito; nâbaške, adv. — odjelito. Govori se u Lici.

⁹⁴ Isto: »Kneževinu«.

prvašnje⁹⁶ stanje, da se rečene⁹⁷ zemlje i pokrajine priključe k Trojedinj Kraljevini, kad⁹⁸ bi na to voljne bile.

IX Napokon da svakom sgodnom prilikom i što se godj može bolje i shodnije, svaki dade ruku pomoći i podpore svakoga u nastojanju, eda bi se što sigurnije i prije postigle svrhe⁹⁹ narodnijeh težnjâ i narodnog rada, u gornjiem točkama označene¹⁰⁰ — osobito pak da snage čitavog Jugoslavenstva priskoče u prilog i pomoć (a odmah s mjesta da se u tu svrhu stanu pripremati), kako će se doći do glavnog cilja označena u točki VII.«¹⁰¹

⁹⁶ Isto: »predjašnje«.

⁹⁷ Isto: »te«.

⁹⁸ Isto: »ako«.

⁹⁹ Isto: »postigli krajevi«.

¹⁰⁰ Isto: »točkami označeni«.

¹⁰¹ Isto, na kraju: »U srpnju 1874.«